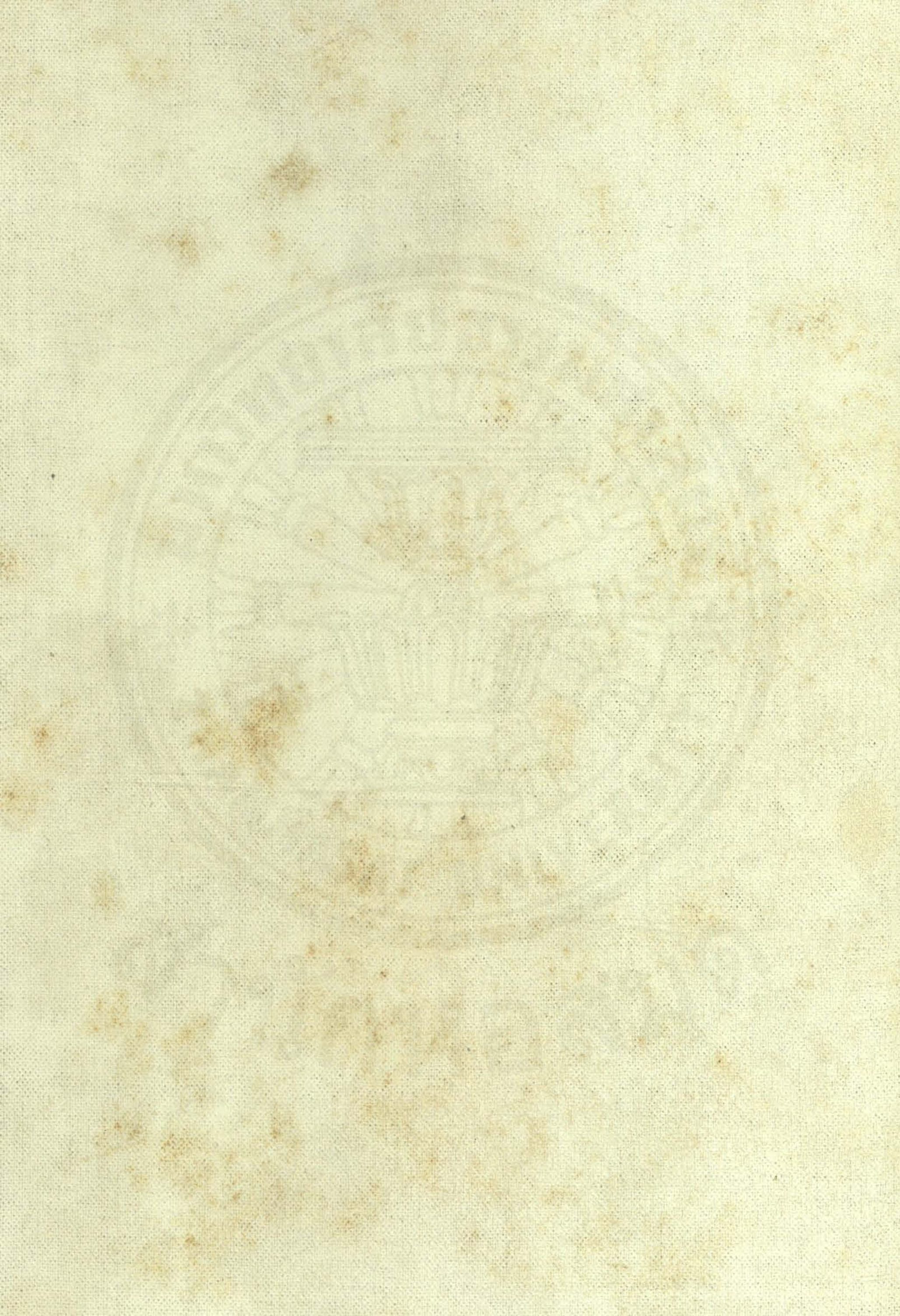

ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๗

จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ ๓

ตอนที่ ๑

ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ

เสวกเอก พระยานครราชเสนี

(สหัด สิงหเสนี)

ที่เมรุวัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๒๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๓

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์

สารบาญเรื่อง

<u>สารบาญรูป</u>

คำนำ

กรมศิลปากรกำลังรวบรวมจดหมายรายงานทัพ, ใบบอก, ท้องตรา, หมายรับสั่ง ฯ ล ฯ ซึ่งเป็นจดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน ในสมัยรัชกาลที่ ๓ จัดเข้าเรื่องตามลำดับปี แล้วทำคำอธิบายเหตุการณ์โดยย่อเป็นปี ๆ ไป สำหรับนำทางให้ผู้อ่านเข้าใจเรื่องได้ง่าย บรรดาเอกสารซึ่งเกี่ยวกับเรื่องนี้ กรมศิลปากรเก็บรวบรวมไว้มาก จะเป็นเครื่องมือสำคัญของนักประวัติศาสตรในกาลต่อไป ถ้าได้พิมพ์ขึ้นให้แพร่หลาย จะเป็นประโยชน์หาน้อยไม่

ในระหว่างที่กรมศิลปากรกำลังรวบรวมเอกสารเหล่านี้อยู่ ก็พอดีคุณหญิงเจือ นครราชเสนี เจ้าภาพในงานพระราชทานเพลิงศพเสวกเอก พระยานครราชเสนี (สหัด สิงหเสนี) ให้นายอรุณ สิงหเสนี และ นายกระเจิ่น สิงหเสนี มาขอรับเรื่องไปตีพิมพ์เป็นที่ระลึกในงานนั้น กรมศิลปากรเห็นว่า ถ้าได้พิมพ์จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ ๓ ที่รวบรวมไว้นี้จะสมควรอย่างยิ่ง เพราะว่า เรื่องราวที่ปรากฏในจดหมายเหตุนั้น เกี่ยวเนื่องด้วยประวัติท่านเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) ซึ่งเป็นต้นสกุลสิงหเสนี ก็มีอยู่หลายประการ และเวลานี้ความสนใจในทางประวัติศาสตรสยาม เจริญมากกว่าแต่ก่อน ย่อมต้องการสอบสวนข้อความประกอบความรู้ทางประวัติศาสตร ให้

แน่ชัดยิ่งขึ้น กรมศิลปากรจึงแนะให้พิมพ์จดหมายเหตุเรื่องนี้ ก็เป็นที่พอใจของเจ้าภาพ

บรรดาจดหมายเหตุเกี่ยวกับเรื่องนี้ เท่าที่รวบรวมได้มา อาจแบ่งพิมพ์ได้เป็นตอน ๆ ตามความประสงค์ของเจ้าภาพ เพราะฉะนั้นในงานนี้จึงจัดขึ้นพิมพ์เป็นประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๗ ตอนที่ ๑ คือเหตุการณ์ตั้งแต่ปีมะโรง พ. ศ. ๒๓๗๕ จนถึงปีกุน พ. ศ. ๒๓๘๒ รวม ๘ ปี

นายอรุณ สิงหเสนี ได้ส่งภาพการลำเลียงกองทัพสมัยก่อน ซึ่งให้ช่างเขียนไว้เป็นที่ระลึกถึงงานของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) มาให้กรมศิลปากรพิจารณา กรมศิลปากรเห็นว่า ถ้าได้พิมพ์ภาพเหล่านั้นแซกลงในท้องเรื่อง จะช่วยจูงใจให้ผู้อ่านนึกเห็นความจริงของเรื่องได้ง่ายขึ้น จึงอนุมัติให้พิมพ์ประกอบไว้ด้วย ๕ ภาพ

อนึ่ง เจ้าภาพได้ส่งประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) และประวัติเสวกเอก พระยานครราชเสนี (สหัด สิงหเสนี) มาตีพิมพ์ไว้ข้างต้น กรมศิลปากรได้ช่วยแก้ไขเพิ่มเติมประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ให้บางแห่งเท่าที่จะหาหลักฐานสอบสวนได้เป็นแน่นอน จากพงศาวดารบ้าง เอกสารอื่น ๆ บ้าง ส่วนที่ยังไม่พบหลักฐานประกอบโดยแน่แฟ้นนั้น ก็สมควรจะได้รับการพิจารณาต่อไป เพราะเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เป็นบุคคลสำคัญผู้หนึ่งของสยาม

ซึ่งได้บากบั่นทำประโยชน์อันใหญ่ยิ่งให้แก่ประเทศเป็นอันมาก จึงสมควรที่คนภายหลังจะพึงสำเนียกในประวัติของท่าน ในทางที่เป็นบรรทัดฐานของการบำเพ็ญประโยชน์แก่ชาติ อย่างที่เอาชีวิตเข้าแลกด้วยความรอบคอบและกล้าหาญ

กรมศิลปากรขอโมทนากุศล ที่เจ้าภาพได้พยายามบำเพ็ญเป็นปฏิการคุณตลอดมา จนให้พิมพ์หนังสือเล่มนี้แจกเป็นวิทยาทาน เพิ่มพูนบุญราษีอันพึงสำเร็จโดยฐานะนิยม แก่เสวกเอก พระยานครราชเสนี (สหัด สิงหเสนี) ยิ่งๆ ขึ้นไป เทอญ

กรมศิลปากร

วันที่ ๑๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๑

เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)
สมุหนายกในรัชชกาลที่ ๓
แม่ทัพใหญ่ผู้สำเร็จราชการคราวป้องกัน เขมร จาก ญวน

ประวัติสังเขป

เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)

ตามทางสืบสวนได้ความว่า บรรพบุรุษของท่านเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) เป็นพราหมณ์ ชื่อศิริวัฒนะ รับราชการในสมัยสมเด็จพระนารายน์ อยู่ในตำแหน่งราชปโรหิต มีบุตรได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณ จนเป็นที่พระมหาราชครูพระราชปโรหิตาจารย์ ราชสุภาวดี ศรีบรมหงส์ องค์บุริโสดมพรหมทิชาจารย์

พระมหาราชครูมีบุตรปรากฏนามต่อมา ๒ คน คือ เจ้าพระยาพิศณุโลก (เมฆ) และเจ้าพระยามหาสมบัติ (ผล)

เจ้าพระยาพิศณุโลก (เมฆ) มีบุตรปรากฏนามต่อมา ๓ คน คือ (๑) เจ้าพระยานเรนทราภัย (บุญเกิด) (๒) เจ้าพระยาสุรินทรภักดี (บุญมี) (๓) เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ (อู่) ได้ดำรงตำแหน่งสูงสุดเป็นเจ้าพระยามหาอุปราช เป็นต้นสกุลศิริวัฒนกุล, จันทโรจวงศ์, บุรณศิริ, สุจริตกุล, ภูมิรัตน, ชัชกุล รวม ๖ สกุล

เจ้าพระยามหาสมบัติ (ผล) มีบุตรธิดาปรากฏนามต่อมา ๖ คน คือ (๑) ญ. เลื่อน (๒) เจ้าพระยาพลเทพ (ทองอิน) ต้นสกุลทองอินและอินทรพลเป็นต้น (๓) กรมหมื่นนรินทร

พิทักษ์ (มุก) ภัสดากรมหลวงนรินทรเทวี (กุ) ต้นสกุลนรินทรกุล (๔) ท้าวทรงกันดาล (ทองศรี) (๕) ญ. ทองเภา ไปอยู่ประเทศพะม่า เพราะถูกกวาดต้อนเมื่อคราวไทยเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๓๑๐ ว่าเป็นพระราชมารดาพระเจ้าธีบอ (๖) เจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น)

เจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น) มีบุตรธิดาปรากฏนามต่อมา ๘ คน คือ (๑) เจ้าจอมปริก ในรัชกาลที่ ๑ (๒) จมื่นเด็กชายหัวหมื่นมหาดเล็ก ในกรมพระราชวังบวรรัชกาลที่ ๑ (แตงโม) (๓) เจ้าจอมปราง ในรัชกาลที่ ๒ (๔) เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) (๕) หลวงรามรณรงค์ (โต) (๖) พระยาพิชัยสงคราม (โห้) (๗) หลวงมหาใจภักดิ์ (เจริญ) (๘) หลวงพิพิธ (ม่วง) (๙) คุณหญิงบุนนาค กำแหงสงคราม (ทองอิน อินทรกำแหง)

บุตรคนที่ ๔ คือเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) นั้นเกิดแต่ท่านผู้หญิงพึก เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๓๒๐ เป็นปีที่ ๑๐ ในสมัยกรุงธนบุรี ที่บ้านริมคลองรอบกรุงธนบุรีด้านตะวันออก ซึ่งบัดนี้นับเป็นเขตต์จังหวัดพระนคร ตอนเชิงสะพานช้างโรงสี หน้ากระทรวงมหาดไทยทุกวันนี้

ต่อมาในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ เจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น) นำนายสิงห์ บุตรชายขึ้นถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ในสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร

นายสิงห์ ตั้งใจรับราชการฉลองพระเดชพระคุณด้วยความ

อุตสาหะพากเพียรสม่ำเสมอ ได้รับพระราชทานยศโดยลำดับ จนเป็นจมื่นเสมอใจราช

เมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๑ แล้ว โปรดให้ย้ายไปรับราชการที่วังหน้า ต่อมาได้รับพระราชทานยศเป็นพระนายเสมอใจ

ในระหว่างที่เป็นพระนายเสมอใจนี้เอง เคยต้องโทษครั้งหนึ่ง เพราะต้องหาว่าพายเรือตัดหน้าฉาน ตามเรื่องมีว่าตอนเช้าวันนั้น เจ้าพนักงานได้จัดเทียบเรือพระที่นั่ง และเรือกระบวนไว้พร้อมแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยังมิได้เสด็จลง หมอกกำลังลงจัด พระนายเสมอใจราช (สิงห์) มีธุระผ่านเรือไปทางนั้นในระยะไม่ห่าง เพราะหมอกลงคลุมขาวมัวไปหมด ในที่สุดก็ถูกจับไปลงพระราชอาชญาจำอยู่ที่ทิมในพระราชวังหลวง แต่อาศัยพระอนุเคราะห์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเวลานั้นยังดำรงพระยศเป็น พระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร ได้ทรงพระกรุณาช่วยให้พ้นโทษโดยเร็ว

เมื่อพระนายเสมอใจราช (สิงห์) พ้นโทษแล้ว ได้รับราชการในตำแหน่งเดิมอีก ต่อมาได้รับพระราชทานบันดาศักดิ์เป็นพระยาเกษตรรักษา ว่าการกรมนาฝ่ายพระราชวังบวร

พระยาเกษตรรักษา (สิงห์) เป็นผู้มีนิสสัยขมักเขม้นทั้งในทางราชการ และในการทางบ้าน เมื่อว่างจากราชการก็ดำริการค้าขาย พยายามต่อสำเภาแต่งออกไปค้าขายยังเมืองจีน สิ่งที่ขายได้ผลดีมากก็คือเศษเหล็ก จัดหาซื้อส่งไปขายเป็นจำนวนมาก

สถานที่ตั้งต่อสำเภา หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าอู่ตะเภา ก็คือที่บริเวณวัดตึกทุกวันนี้ การค้าได้กำไรดี ทางราชการก็เจริญดีเรื่อยมาจนต้องโทษเป็นครั้งที่ ๒

ราชการสำคัญของพระยาเกษตรรักษา (สิงห์) ที่ต้องปฏิบัติในระหว่างนี้ก็คือการนา ได้ออกไปควบคุมการทำนาหลวงอยู่เนือง ๆ ในที่สุดต้องหาว่าไปตั้งค่ายคูอย่างทำศึก และประกอบกับการที่ค้าขายเศษเหล็กเป็นส่วนตัวอยู่ด้วย น่าระแวงว่าจะสะสมเหล็กทำอาวุธบ้างกระมัง จึงถูกนำตัวมาจำไว้ในพระบรมมหาราชวัง แต่ก็ได้อาศัยพระบารมีพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกเป็นครั้งที่ ๒ เหมือนกัน ซึ่งเวลานั้นยังเป็นรัชกาลที่ ๒ พระองค์อยู่ในฐานะเป็นพระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ และทรงบัญชาราชการสำคัญหลายอย่าง ได้ทรงอนุเคราะห์พระยาเกษตรรักษา (สิงห์) แม้จะต้องโทษถูกจำอยู่ ก็พอผ่อนหนักเป็นเบาตลอดมาจนสิ้นรัชกาลที่ ๒

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์แล้ว ทรงพระกรุณาให้พระยาเกษตรรักษา (สิงห์) พ้นโทษ และต่อมาโปรดให้มีบันดาศักดิ์เป็นพระยาราชสุภาวดี ตั้งแต่นั้นสืบมาชีวิตของพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) ก็เริ่มเจริญรุ่งเรืองขึ้นในกิจการสำคัญของชาติ จนปรากฏเกียรติคุณประจักษ์อยู่ในพระราชพงศาวดารเป็นต้น

ถึง พ.ศ. ๒๓๖๘ เป็นปีที่ ๓ ในรัชกาลที่ ๓ พระเจ้าอนุวงศ์

นครเวียงจันท์คิดการกบฏ ยกกองทัพจู่โจมเข้ามายึดนครราชสีมา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้กรมพระราชวังบวรเป็นแม่ทัพใหญ่ยกขึ้นไปทางสระบุรี แล้วโปรดให้กองทัพยกไปทางเมืองปราจินบุรี เพื่อรุกเข้าทางช่องเรือแตกอีก ๔ ทัพ กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ เป็นแม่ทัพใหญ่ พระยาราชสุภาวดี (สิงห์) เป็นแม่ทัพหน้า

พระยาราชสุภาวดี (สิงห์) เดินทัพไปเมืองสุวรรณภูมิ พบกองทัพเจ้าโถง นัดดาพระเจ้าอนุวงศ์ซึ่งตั้งอยู่ณเมืองพิมาย ก็ยกเข้าตีถึงตลุมบอน ทัพเจ้าโถงรับไม่หยุดแตกกระจัดกระจายไปสิ้น เมื่อได้ชัยชะนะแล้ว พระยาราชสุภาวดี (สิงห์) ก็เคลื่อนกองทัพไปตั้งอยู่เมืองขอนแก่น แล้วยกไปตีค่ายเวียงคุกที่เมืองยโสธรแตกอีก จึงหยุดพักพลอยู่ณเมืองยโสธร เพื่อสะสมกำลังสำหรับยกไปปราบนครจำปาศักดิ์ต่อไป ฝ่ายเจ้าราชบุตรซึ่งเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ตั้งค่ายอยู่เมืองศรีสะเกษ ได้ทราบข่าวว่าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) จะยกทัพตัดตรงไปนครจำปาศักดิ์ ก็รีบยกมาตั้งรับที่เมืองอุบลราชธานี และให้เจ้าปานกับเจ้าสุวรรณอนุชาทั้งสอง ยกทัพมาตั้งยันทัพพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) อยู่ที่แดนเมืองยโสธร พระยาราชสุภาวดี (สิงห์) ก็เคลื่อนกองทัพออกตีทัพเจ้าปานกับเจ้าสุวรรณแตก แล้วตามไปตีทัพเจ้าราชบุตรณเมืองอุบลราชธานี ฝ่ายไทยชาวเมืองอุบลราชธานีที่ถูกเกณฑ์เข้ากองทัพเจ้าราชบุตร เมื่อทราบว่ากองทัพพระยาราชสุภาวดี

(สิงห์) ยกไปถึง ก็พร้อมกันก่อการกำเริบฆ่าฟันพวกเจ้าราชบุตรล้มตายเป็นอลหม่านขึ้นในค่าย กองทัพพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) ก็ตีโอบเข้ามา เจ้าราชบุตรเห็นเหลือกำลังที่จะต่อสู้ ก็พาพรรคพวกหนีไปนครจำปาศักดิ์ พระยาราชสุภาวดี (สิงห์) รีบยกทัพตามติดไปไม่ลดละ ฝ่ายครัวเมืองต่าง ๆ ที่เจ้าราชบุตรกวาดไปรวมไว้ในนครจำปาศักดิ์ ทราบข่าวว่ากองทัพเจ้าราชบุตรเสียทีจึงพร้อมกันก่อการกำเริบ เอาไฟจุดเผาบ้านเรือนในนครจำปาศักดิ์ไหม้ขึ้นเป็นอันมาก เจ้าราชบุตรเห็นดังนั้นจะเข้าเมืองมิได้ก็รีบหนีข้ามฟากแม่น้ำโขงไปทางตะวันออก พระยาราชสุภาวดี (สิงห์) ก็ยกกองทัพเข้าตั้งมั่นในนครจำปาศักดิ์ และให้กองตระเวนออกสืบจับพวกเจ้าราชบุตร ได้ตัวเจ้าราชบุตร, เจ้าปาน, เจ้าสุวรรณ มาจำไว้ แล้วเดินทัพมาตั้งอยู่เมืองนครพนม พอทราบว่าทัพหลวงกรมพระราชวังบวร จะเสด็จกลับกรุงเทพ ฯ จึงรีบเดินทางมาเฝ้ากราบทูลชี้แจงข้อราชการ กรมพระราชวังบวรก็โปรดให้พระยาราชสุภาวดี (สิงห์) อยู่จัดการบ้านเมืองทางภาคอิสานจนกว่าจะสงบเรียบร้อย

ครั้นกรมพระราชวังบวรเสด็จกลับถึงกรุงเทพ ฯ ก็กราบทูลความดีความชอบของพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) ที่เข้มแข็งในการสงคราม สามารถปราบปรามพวกกบฏให้พ่ายแพ้ได้โดยรวดเร็ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้มีตราขึ้นไป ให้เลื่อนบันดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาราชสุภาวดี ว่า

ที่สมุหนายก ใน พ.ศ. ๒๓๗๐ เวลานั้นมีอายุย่างขึ้นปีที่ ๕๑

เจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) จัดการบ้านเมืองตามท้องถิ่น ให้สงบลงตามสมควรแล้ว ให้เพี้ยเมืองจันท์อยู่รักษานครเวียงจันท์ พร้อมด้วยท้าวเพี้ยกรมการ จึงพาเจ้าอุปราชลงมาเฝ้าทูลละออง ฯ ณกรุงเทพ ฯ ในปลายปีนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระบางให้เจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) ผู้ว่าที่สมุหนายก เชิญไปสร้างพระวิหารประดิษฐานไว้ณวัดจักรวรรดิราชาวาส

รุ่งขึ้นปีชวด พ.ศ. ๒๓๗๑ โปรดให้เจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) ผู้ว่าที่สมุหนายก ยกทัพไปนครเวียงจันท์อีก

เมื่อไปถึงหนองบัวลำภู เจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) ก็แต่งให้พระยาราชรองเมือง พระยาพิชัยสงคราม พระยาทุกขราษฎร์เมืองนครราชสีมา หลวงสุเรนทรวิชิต เป็นกองหน้าคุมทหาร ๕๐๐ คนยกล่วงหน้าขึ้นไปตั้งอยู่พันพร้าวก่อน ครั้นกองหน้าไปถึงพันพร้าว ได้ทราบข่าวว่าท้าวเพี้ยกรมการ ที่ให้อยู่รักษานครเวียงจันท์ มีกิริยาอาการผิดปกติอยู่บ้าง พระยาราชรองเมืองไม่ไว้ใจแก่เหตุการณ์ จึงจัดให้พระยาพิชัยสงครามพระยาทุกขราษฎร์ หลวงสุเรนทรวิชิต แบ่งกำลัง ๓๐๐ คน ยกข้ามไปตั้งพึงราชการอยู่ที่นครเวียงจันท์

ฝ่ายพระเจ้าอนุวงศ์ หนีไปพึ่งญวน ๆ อุดหนุนและนำมาส่งยังนครเวียงจันท์ พร้อมทั้งมีกำลังพลในอาณาเขตต์เวียงจันท์

ประมาณ ๑๐๐๐ คน พวกญวนราว ๘๐ คนเศษ พระเจ้าอนุวงศ์ทำเป็นทียอมสารภาพรับผิด แสดงไมตรีจิตต์กับนายทัพนายกองไทยเป็นอย่างดี จนนายทัพนายกองไทยหลงเชื่อว่าพระเจ้าอนุวงศ์จะไม่เป็นปรปักษ์อีก พอรุ่งขึ้นเพลาบ่าย ๔ โมง พระเจ้าอนุวงศ์ก็ยกพวกเข้าล้อมยิงกองพระยาพิชัยสงคราม พระยาทุกขราษฎร์ หลวงสุเรนทรวิชิต ซึ่งตายใจมิได้ระมัดระวังคุมเชิงไว้ พลทหารอยู่บ้างไม่อยู่บ้าง ในที่สุดก็แตกเสียทีแก่พระเจ้าอนุวงศ์ ทั้งนายทั้งพลถูกฆ่าตายเกือบหมด ที่พยายามหนีลงน้ำจะว่ายข้ามฟากมา ก็ถูกพวกพระเจ้าอนุวงศ์ลงเรือตามฆ่าฟันย่อยยับ ได้เหลือรอดตายว่ายน้ำหนีมาได้ คือหมื่นรักษานาเวศกับพลทหารเพียง ๔๐ เศษ

เจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) ได้ทราบว่าญวนพาพระเจ้าอนุวงศ์กลับมานครเวียงจันท์ ก็รีบเดินทัพไปพอถึงค่ายพันพร้าวบ่าย ๓ โมง ก่อนหน้าที่พระเจ้าอนุวงศ์จะลงมือล้อมยิงกองพระยาพิชัยสงครามเพียงชั่วโมงเดียว เจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) เห็นชาวเวียงจันท์กลุ้มรุมฆ่าฟันที่หาดทรายหน้าเมือง ก็เข้าใจว่ากองพระยาพิชัยสงครามคงเป็นอันตราย เป็นเวลาจวนตัวจะรีบยกกำลังข้ามไปช่วย เรือก็ไม่มี ทั้งกำลังคนก็ยังน้อย พอเวลาค่ำหมื่นรักษานาเวศมารายงานเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในตอนเย็น เจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) จะตั้งรับอยู่ที่ค่ายพันพร้าวทหารก็น้อยตัว จะถอยมานครราชสีมาก็ไกลนัก พระยาเชียงสา

เรียนว่า เมืองยโสธรผู้คนข้าวปลาอาหารบริบูรณ์ รับอาษาจะนำเดินทางลัด ก็ตกลงออกเดินทางจากค่ายพันพร้าวในคืนวันนั้นมุ่งตรงไปยังเมืองยโสธรทันที

ฝ่ายพระเจ้าอนุวงศ์ เมื่อสังหารกองพระยาพิชัยสงครามวอดวายแล้ว ทราบว่าเจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) ยกไปตั้งอยู่ค่ายพันพร้าว ก็จัดให้เจ้าราชวงศ์รีบยกกองทัพข้ามฟากมาล้อมจับเจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) ครั้นเจ้าราชวงศ์ยกมาและทราบว่าเจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) ยกไปเมืองยโสธรเสียแล้ว เจ้าราชวงศ์ เวียงจันท์ ก็เร่งกองทัพออกตามไปโดยเร็ว

วันรุ่งขึ้นเจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) ได้ทราบข่าวว่าเจ้าราชวงศ์ เวียงจันท์ ยกทัพตามมา จึงรีบจัดกองทัพยกไปต่อสู้ กองทัพทั้งสองปะทะกันที่บกหวาน ต่างบุกบั่นสู้รบถึงตะลุมบอน บังเอิญม้าของเจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) เหยียบคันนาแพลงล้มลงทับขาเจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) ทันใดนั้นพอดีเจ้าราชวงศ์เวียงจันท์ขับม้าสะอึกเข้าไปถึง จึงเอาหอกแทงปักตรงกลางตัวเจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์)ๆ รู้ท่วงทีอยู่ก่อนแล้ว จึงเบ่งพุงลวงตาเจ้าราชวงศ์ เวียงจันท์ เมื่อหอกพุ่งปร๊าดลงไป เจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) แขม่วท้องและเอี้ยวหลบปลายหอกแทงเฉี่ยวข้าง เสียดผิวท้องถูกผ้าสมรดทะลุ หอกก็ปักตรึงอยู่กับดิน เจ้าราชวงศ์ เวียงจันท์จะดึงหอกขึ้นแทงซ้ำแต่เจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) จับคันหอกยึดไว้ แล้วพยา-

ยามชักมีดหมอประจำตัว จะแทงสวนขึ้นไป เจ้าราชวงศ์ เวียงจันท์ ดึงหอกไม่ได้สมประสงค์จึงชักดาบที่คอม้าออก เงื้อจะจ้วงฟันเจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) ฝ่ายหลวงพิพิธ (ม่วง) น้องชายเจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) เห็นดังนั้น จึงกระโจมเข้ารับดาบเจ้าราชวงศ์ เวียงจันท์ เสียทีถูกเจ้าราชวงศ์ เวียงจันท์ ฟันขาดใจตายทันที ขณะที่เจ้าราชวงศ์ เวียงจันท์ กำลังจ้วงฟันอยู่นั้น เจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) ชักมีดหมอออกทัน และได้ทีก็แทงสวนขึ้นไป ถูกโคนขาเจ้าราชวงศ์ เวียงจันท์ เป็นแผลลึก และตัวเจ้าราชวงศ์ เวียงจันท์ ก็ผงะตกจากหลังม้าเลือดสาดแดงฉาน พวกมหาดเล็กเข้าใจว่านายตาย รีบช่วยกันประคองเจ้าราชวงศ์ เวียงจันท์ จัดการหามหนีไปโดยเร็ว

ฝ่ายเจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) ให้จัดการบาดแผลเรียบร้อยแล้ว เร่งทหารให้รีบตามกองทัพเจ้าราชวงศ์ เวียงจันท์ ไปทันที ตามไปจนถึงฝั่งแม่น้ำโขงก็ไม่ทัน จึงเดินทางไปตั้งพักอยู่ที่พันพร้าว

การที่เจ้าราชวงศ์ต้องถอยหนีคราวนั้น เป็นผลทำให้ชาวเวียงจันทน์เข็ดขยาดกองทัพเจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) เป็นอันมาก แม้จนพระเจ้าอนุวงศ์ก็ไม่คิดที่จะต่อสู้อีก พระเจ้าอนุวงศ์รีบจัดแจงพากันยกหนีไปจากนครเวียงจันท์ในวันรุ่งขึ้น

กองทัพเจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) เดินไปถึงเมืองพันพร้าว ภายหลังเมื่อพระเจ้าอนุวงศ์หนีไปแล้ววันหนึ่ง จึงแบ่ง

กำลังให้ยกไปตามจับโดยเร็วที่สุด จับได้เจ้านายบุตรหลานพระเจ้าอนุวงศ์มาหลายองค์ ทราบว่าพระเจ้าอนุวงศ์หนีไปทางเมืองพวน ก็เร่งให้กองทหารรีบตามไปจับให้ได้ ถึงเดือนธันวาคม เมืองพวนช่วยกับเมืองหลวงพระบาง พยายามตามจับพระเจ้าอนุวงศ์ส่งมาให้ จับได้ที่น้ำไฮเชิงเขาไก่ แขวงเมืองพวน เจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) จึงจัดส่งลงมากรุงเทพ ฯ ทันที แล้วเจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) อยู่จัดราชการจนเรียบร้อยตลอดเห็นว่าเป็นที่วางใจได้ ก็กลับลงมาเฝ้ากราบทูลข้อราชการใน พ.ศ. ๒๓๗๒ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาสถาปนาเจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) ขึ้นเป็นเจ้าพระยาบดินทรเดชา ที่สมุหนายก เวลานั้นท่านมีอายุย่างขึ้นปีที่ ๕๓

เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) สมุหนายก รับราชการฉลองพระเดชพระคุณอยู่ในพระนครเพียง ๒ ปี ถึง พ.ศ. ๒๓๗๕ ก็โปรดให้ออกไปราชการที่เมืองพัตบอง รุ่งขึ้นปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๗๖ ไทยจำเป็นต้องรบกับญวน (ดังปรากฏเหตุการณ์ตามที่กรมศิลปากร ทำบันทึกประจำปีลงไว้ให้ทราบ มีแจ้งอยู่ในจดหมายเหตุต่อนี้ไป) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงตั้งให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) สมุหนายก เป็นแม่ทัพใหญ่ ผู้สำเร็จราชการ ยกไปรบกับญวน ขับเคี่ยวกันมาตั้งแต่ปีมะเส็ง พ. ศ. ๒๓๗๖

ในระหว่างที่ไปบัญชาการรบอยู่ณเมืองพัตบอง พระยาศรี

สหเทพ (เพ็ง ศรีเพ็ญ) แต่งให้หมื่นจงอักษร คุมเอาของกิน ๕๐ ชะลอมส่งไปให้ เป็นการแสดงไมตรีจิตต์ตามฉันท์ผู้น้อยกับผู้ใหญ่ ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) นอกจากตอบขอบใจตามธรรมเนียมแล้ว ยังได้แสดงความรู้สึกอันจริงใจให้พระยาศรีสหเทพ (เพ็ง ศรีเพ็ญ) ทราบอีกว่า การของกินนั้นอย่าให้ส่งเสียเป็นธุระอีกเลย ถึงจะบรรทุกเกวียนไปเท่าใดก็หาพอไม่ ด้วยนายทัพนายกองมาก ต้องเจือจานไปทุกแห่ง เป็นนิสสัยไปราชการทัพ ก็ต้องอดอยากเป็นธรรมดา ให้พระยาศรีสหเทพตั้งใจแต่ที่ตรงราชการ กับให้บอกกระแสพระราชดำริออกไปให้รู้เนืองๆ จะได้ฉลองพระเดชพระคุณให้ถูกกับพระราชดำริ (ดูจดหมายเหตุในเล่มนี้ หน้า ๔๗)

บางปีเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) ได้กลับเข้ามาเฝ้ากราบทูลข้อราชการด้วยตนเองบ้าง และในระหว่างที่ยังไม่ได้ออกไปบัญชาการทัพที่เมืองพัตบอง บางคราวก็ต้องไปทำการสำรวจกำลังพลตามท้องถิ่น เช่นทางภาคอิสาน จะได้ทราบจำนวนที่ใกล้ความจริง เป็นประโยชน์ในราชการต่อไป

เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) ต้องไปตรากตรำในการสู้รบกับญวน เพื่อป้องกันเขมรมิให้ถูกญวนกลืนเสีย ตั้งแต่ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๗๖ จนถึงปีวอก พ.ศ. ๒๓๘๑ ในที่สุดญวนขอผูกไมตรีอย่างเดิม ฝ่ายไทยเห็นว่าได้ช่วยเขมรให้กลับมีราชวงศ์ปกครอง และมีอำนาจในการรักษาประเทศเขมรอย่าง

แต่ก่อน ไม่ต้องอยู่ใต้บังคับบัญชาญวน อยู่ในลักษณะเป็นเมืองขึ้นของไทย พึ่งพระราชกำหนดของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวณกรุงเทพมหานคร เป็นแต่ถึงกำหนด ๓ ปีนำบรรณาการไปออกแก่ญวนครั้งหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นชอบตามคำกราบทูลแนะนำ ของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) จึงโปรดให้รับเป็นไมตรีกับญวน และให้มีตราถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) ปรารภข้อราชการตามสมควร แล้วแจ้งความรู้สึกส่วนพระองค์ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) ทราบว่า ทรงพระราชดำริราชการเมืองเขมร เข้าพระทัยว่าทำนองญวนก็จะเหมือนกันกับทำนองแต่ก่อน ที่ไหนจะให้มา กลับให้มาสมคิดสมหมายง่าย ๆ พระราชดำริผิดไปแล้ว เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) คิดราชการถูก อุตส่าห์พากเพียรจนสำเร็จได้ตามความปรารถนา "ออกไปลำบากตรากตรำ คิดราชการจะเอาเมืองเขมรคืน ตั้งแต่ปีมะเส็งเบญจศก ช้านานถึง ๑๕ ปี อุปมาเหมือนหนึ่งว่ายน้ำอยู่กลางพระมหาสมุทรไม่เห็นเกาะไม่เห็นฝั่ง พึ่งมาได้ขอนไม้น้อยลอยมา ได้เกาะเป็นที่ยึดที่หน่วงว่ายเข้าหาฝั่ง" (ดูตราฉะบับลงวันพุธเดือน ๘ ขึ้น ๔ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๐๘)

เมื่อได้จัดการพิธีราชาภิเษกพระองค์ด้วง เป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชา ตามพระบรมราชโองการเสร็จเรียบร้อยแล้ว เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) ก็เดินทางกลับคืนมายังประเทศสยาม ณ

วันศุกรที่ ๕ พฤษภาคม พ. ศ. ๒๓๙๑ บังเอิญในระหว่างนั้น เกิดจีนตั้วเหี่ยก่อการกำเริบขึ้นที่จังหวัดฉะเชิงเทรา เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) จึงแวะช่วยทำการปราบปรามจนสงบ แล้วเข้ามาเฝ้าทูลละออง ฯ ณกรุงเทพ ฯ

ความอ่อนแอซึ่งมีมากมาแต่ก่อนจนถึงสมัยนั้น ได้ทำความหนักใจให้แก่เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) เป็นอันมาก จนท่านต้องใช้ความเฉียบขาดเป็นหลักในการบังคับบัญชา จึงได้ผลคือทำการปราบกบฏพระเจ้าอนุวงศ์นครเวียงจันท์ และช่วยป้องกันเขมรจากญวน สำเร็จตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นำเกียรติคุณมาสู่ทหารไทยอีกครั้งหนึ่ง แต่ถึงกระนั้นก็ยังน่าเสียใจอยู่บ้างว่า ท่านต้องใช้เวลานานเกินสมควร และขาดผลสำคัญที่น่าจะได้ยิ่งกว่าที่ได้แล้วอีกด้วย ทั้งนี้ก็เพราะความอ่อนแอของนายทัพนายกอง เป็นเหตุให้ต้องยืดเวลาเยิ่นเย้อออกไป และตัดทอนความไพบูลย์ของผลสำเร็จลงเสียไม่น้อยนั่นเอง เนื่องจากเหตุที่กล่าวมาในลักษณะตรงข้าม เป็นอันพิสูจน์ให้เห็นความมั่นคงของบ้านเมืองได้ประการหนึ่งว่า สยามจะยั่งยืนในเอกราชได้ ก็ต้องกำจัดมูลรากของความอ่อนแอให้หมดไปเสีย

นอกจากทำประโยชน์อันใหญ่ยิ่งแก่บ้านเมืองแล้ว เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) ยังได้พยายามทะนุบำรุงการพระศาสนา เช่นบุรณปฏิสังขรณ์หรือสร้างวัด แม้ในระหว่างไป

ราชการทัพก็ยังเป็นห่วงถึง บางคราวได้ขอร้องให้พระยาศรีสหเทพ (เพ็ง ศรีเพ็ญ) ช่วยเป็นธุระให้บ้าง ดังปรากฏหลักฐานอยู่ในจดหมายเหตุเล่มนี้แล้ว

รวมวัดที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) ปฏิสังขรณ์และสร้างใหม่ คือ

(๑) ปฏิสังขรณ์วัดจักรวรรดิราชาวาส (เดิมเรียกวัดสามปลื้ม) และสร้างพระปรางค์กับวิหารพระบางที่เชิญมาจากนครเวียงจันท์ (พระบางนั้นเดิมอยู่ที่นครเวียงจันท์ ครั้งกรุงธนบุรีทำสงครามกับนครเวียงจันท์มีชัยชะนะ จึงเชิญพระแก้วมรกตกับพระบางลงมา สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดให้มีการสมโภชพระพุทธรูปสำคัญ ๒ พระองค์นั้นพร้อมกับฉลองชัยชะนะของบ้านเมือง เป็นงานมโหฬารยิ่ง เมื่อวิศาขบูชา ตรงกับวันที่ ๓๐ เมษายน พ.ศ. ๒๓๒๒ ต่อมาในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์นี้ พระเจ้านันทเสน นครเวียงจันท์ ขอพระราชทานพระบางกลับคืนไปนครเวียงจันท์ ถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อเสร็จการปราบกบฏพระเจ้าอนุวงศ์เวียงจันท์แล้วจึงเชิญพระบางกลับลงมาอีก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) สร้างวิหารประดิษฐานไว้ณวัดจักรวรรดิราชาวาส ครั้นต่อมาในรัชกาลที่ ๔ พระราชทานกลับไปประดิษฐานที่นครหลวงพระบาง แล้วโปรดให้เชิญพระนาคจากหอพระในพระบรมมหาราชวัง ไปประดิษฐานไว้ในวิหารนั้นแทนพระบางวัดจักรวรรดิสืบมาจนทุกวันนี้)

(๒) ปฏิสังขรณ์วัดพรหมสุรินทร์ จังหวัดพระนคร ในรัชกาลที่ ๓ พระราชทานนามใหม่ว่าวัดปริณายก และทรงปฏิสังขรณ์ต่อมา

(๓) ปฏิสังขรณ์วัดช่างทอง ซึ่งเป็นวัดที่ท่านผู้หญิงพัก ผู้เป็นมารดาได้สร้างไว้ อยู่ที่เกาะเรียน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

(๔) ปฏิสังขรณ์วัดวรนายกรังสรรค์ (เขาดิน) จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

(๕) สร้างวัดเทพลีลา ในคลองบางกะปิ ชาวบ้านเรียกกันว่า วัดตึกบ้าง วัดตึกคลองตันบ้าง ได้ยินว่าวัดนี้สร้างในระหว่างไปทำสงครามขับเคี่ยวกับญวน เมื่อต้องขุดคลองบางกะปิและทำนาไปตลอดทางเพื่อสะสมสะเบียงกองทัพ และเพื่อความสมบูรณ์ของบ้านเมืองในเวลาต่อมาด้วย จึงถือโอกาสให้ทหารในกองทัพ ได้ร่วมกันสร้างวัดเป็นที่ยึดหน่วงในการทำศึก และปลูกกำลังใจในการต่อสู้เพื่อรักษาพระศาสนาให้เข้มแข็งยิ่งขึ้นอีก

(๖) ยกที่บ้านถวายเป็นวัด แล้วสร้างโบสถ์วิหารการเปรียญเสนาสนะพร้อม มีชื่อว่าวัดไชยชะนะสงคราม แต่ชาวบ้านมักเรียกกันว่าวัดตึกจนทุกวันนี้ อยู่ตรงข้ามกับเวิ้งนครเขษมใกล้สี่แยกวัดตึก จังหวัดพระนคร

นอกจากนี้ยังสร้างวัดที่เมืองพัตบอง และเมืองอุดงมีชัยเป็นต้น อีกทั้งได้ช่วยทะนุบำรุงการพระศาสนาในประเทศเขมรได้สืบต่อศาสนวงศ์มาจนสมัยปัจจุบันนี้

เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)
สมุหนายกในรัชกาลที่ ๓
แม่ทัพใหญ่ผู้สำเร็จราชการคราวป้องกัน เขมร จาก ญวน

ปีที่กลับจากประเทศเขมรนั้น เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) มีอายุย่างขึ้น ๗๒ แต่ก็ยังเข้มแข็งสามารถรับราชการฉลองพระเดชพระคุณต่อมา ถึงวันอาทิตย์ที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๙๒ ก็ถึงอสัญญกรรมด้วยโรคปัจจุบัน (อหิวาตกะโรค ซึ่งบังเกิดชุกชุมในปีนั้น) รุ่งขึ้นปีจอ พ.ศ. ๒๓๙๓ พระราชทานเพลิงศพวันอาทิตย์ที่ ๕ พฤษภาคม ที่เมรุผ้าขาว ณวัดสระเกษ (แต่ในพงศาวดารว่าเป็นวันอังคารที่ ๒๘ พฤษภาคม)

รูปเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) ซึ่งปรากฏในหนังสือนี้ ถ่ายมาจากรูปหล่อซึ่งมีอยู่ในเก๋งจีน ข้างพระปรางค์วัดจักรวรรดิราชาวาส (วัดสามปลื้ม) รูปถ่ายไม่มี ในสมัยนั้นน่าจะยังไม่มีกล้องถ่ายรูปในเมืองไทย หรืออีกอย่างหนึ่งท่านผู้ใหญ่ในครั้งโบราณมักถือกันว่า ถ้าเขียนหรือปั้นรูปไว้ในขณะที่มีชีวิตอยู่จะทำให้มีอายุสั้นอย่างใดอย่างหนึ่ง และรูปที่กล่าวนี้แต่เดิมก็ไม่มีในเมืองไทย แต่ไปถ่ายอย่างมาจากเมืองเขมรอีกต่อหนึ่ง แล้วจัดการหล่อขึ้น มีเรื่องเล่ากันมาว่า

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ กรุงเทพ ฯ เมื่อองค์หริรักษ์ (นักองค์ด้วง) พระเจ้ากรุงกัมพูชาได้ทราบว่า เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) ถึงอสัญญกรรมแล้ว องค์หริรักษ์ระลึกถึงบุญคุณ ที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา ได้เคยช่วยเหลือปราบปรามหมู่ปัจจามิตร์ ทั้งช่วยจัดราชการเมืองเขมรให้ราบคาบเรียบร้อยตลอดมา จึงสั่งสร้างเก๋งขึ้นที่หน้าค่ายใหญ่ ใกล้วัดโพธารามในเมืองอุดงมีชัย

(เมืองหลวงเก่าเขมร) แล้วให้พระภิกษุสุกชาวเขมร ช่างปั้นฝีมือเยี่ยมในยุคนั้น ปั้นรูปเจ้าพระยาบดินทรเดชา ขึ้นไว้เป็นอนุสสรณ์ด้วยปูนเพ็ชร และกอปการกุศลมีสดับปกรณ์เป็นต้นปีละครั้งที่เก็งนี้ ชาวเขมรเรียกว่า "รูปองค์บดินทร" ตลอดมาจนบัดนี้ รูปนี้สร้างขึ้นในราวปีจอ พ.ศ. ๒๓๙๒

การถ่ายอย่างรูปเจ้าพระยาบดินทรเดชา มาหล่อไว้ณวัดจักรวรรดิราชาวาสนี้ เนื่องด้วยพระพุฒาจารย์ (มา) เจ้าอาวาสวัดจักรวรรดิราชาวาส เมื่อยังเป็นพระมงคลทิพย์มุนี ระลึกถึงอุปการคุณที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา ตลอดเจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น) บิดาเจ้าพระยาบดินทรเดชา ได้บุรณปฏิสังขรณ์ให้ความเจริญเรียบร้อยแก่วัดจักรวรรดิราชาวาส มาโดยเอนกประการ นับว่าเป็นอนุสาวรีสำคัญที่วัดจักรวรรดิราชาวาส ระลึกถึงคุณความดีของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) ซึ่งมีต่อบ้านเมืองและพระศาสนาแล้วร่วมใจกันสร้างขึ้นไว้เป็นทำนองปฏิการคุณโดยปริยาย ซึ่งขณะที่เจ้าพระยาบดินทรเดชาถึงอสัญญกรรม พระพุฒาจารย์ยังเป็นสามเณรอยู่ที่วัดจักรวรรดิราชาวาสนี้ ทันได้เห็นกิจการบุรณะของท่านมาด้วยดีทุกอย่าง จึงได้ให้คนไปวาดเขียนถ่ายอย่างรูปปั้นเจ้าพระยาบดินทรเดชาที่เมืองเขมร มาให้นายเล็กช่างหล่อจัดการหล่อขึ้น ขณะที่ปั้นหุ่นรูปได้อาศัยช่างเขียน และท่านทองภรรยาเจ้าพระยายมราช (แก้ว) ซึ่งมีอายุทันได้เห็นเจ้าพระยาบดินทรเดชา ช่วยกันติชมแก้ไขจนเห็นว่าเหมือนเจ้าพระยาบดินทรเดชา

แล้ว จึงได้จัดการหล่อขึ้น ประจวบกับพระพุฒาจารย์มีอายุครบ ๕ รอบ (๖๐ ปี) จึงได้รวมทำพิธีฉลองอายุในคราวเดียวกัน รูปนี้หล่อขึ้นในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๑ กับ พ.ศ. ๒๔๔๗

เหตุประจวบอีกอย่างหนึ่งก็คือขุนวิจิตรจักราวาส (คำ) ไวยาวัจจกรวัดจักรวรรดิราชาวาส ขออนุญาตพระพุฒาจารย์สร้างเกซีนนามเจ้าพระยาบดินทรเดชาไว้เป็นที่ระลึกสักการะด้วยอักษรจีน อ่านได้ความว่าเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) สลักลงในแผ่นหินอ่อน และสร้างเก๋งจีนข้างพระปรางค์ใหญ่ด้านตะวันออกซึ่งเดิมเคยเป็นที่วางดอกไม้ธูปเทียนบูชาพระปรางค์ ฝังศิลาจารึกเกซีนไว้กับผนังด้านหลังภายในเก๋ง แล้วเลยประดิษฐานรูปหล่อเจ้าพระยาบดินทรเดชารวมไว้ในเก๋งนั้นด้วยทีเดียว เป็นที่ระลึกสักการะของผู้เคารพนับถือตลอดมาจนทุกวันนี้

เมื่อจะพิมพ์หนังสือจดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ ๓ ตอนที่ ๑ ครั้งนี้ นายอรุณ สิงหเสนี ได้จัดให้ช่างเขียนรูปยืนสรวมเสื้อแม่ทัพสมัยโบราณ เป็นที่ระลึกขึ้นอีกรูปหนึ่ง ซึ่งลำดับไว้ข้างหน้าประวัตินี้แล้ว.

แผนที่ลำดับสกุล

ศิริวัฒนกุล, จันทโรจวงศ์, สุจริตกุล, ภูมิรัตน, บุรณศิริ, ชัชกุล, ทองอิน, อินทรพล, นรินทรกุล, สิงหเสนี

พรามหณ์ ศิริวัฒนะ

ชั้น ๒

พระมหาราชครู พระราชปโรหิตาจารย์ ราชสุภาวดี ศรีบรมหงส์ องค์ปุริโสตม พรหมทิชาจารย์ ดูหมายเหตุ (๑)

ชั้น ๓

- เจ้าพระยาพิศณุโลก (เมฆ)
  - **ชั้น ๔**
    - เจ้าพระยานเรนทราภัย (บุญเกิด)
    - เจ้าพระยาสุรินทรภักดี (บุญมี)
    - เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ (อู่) สกุลศิริวัฒนกุล, จันทโรจวงศ์ สุจริตกุล, ภูมิรัตน, บุรณศิริ ชัชกุล, สืบมาจากท่านผู้นี้.
- เจ้าพระยามหาสมบัติ (ผล)
  - **ชั้น ๔**
    - ญ.เลื่อน
    - เจ้าพระยาพลเทพ (ทองอิน) ต้นสกุลทองอิน และ อินทรพล เป็นต้น
    - กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ (มุก) ต้นสกุลนรินทรกุล
    - ท้าวทรงกันดาล (ทองศรี)
    - ญ.ทองเภา ว่าไปอยู่ประเทศพะม่า เป็นพระราชมารดาพระเจ้าธีบอ ดูหมายเหตุ (๒)
    - เจ้าพระยาอภัยราชา (บึ่น)
      - **ชั้น ๕**
        - เจ้าจอมปริก ในรัชกาลที่ ๑
        - จมื่นเด็กชาย หัวหมื่นมหาดเล็ก ในพระราชวังบวร รัชกาลที่ ๑
        - เจ้าจอมปราง ในรัชกาลที่ ๒
        - เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์)
          - **ชั้น ๖**
            - ดูในลำดับสกุล สิงหเสนี ต่อไป.
        - หลวงราม-รณรงค์ (โต)
        - หลวงมหาใจภักดี (เจริญ)
        - หลวงพิพิธ ฯ (ม่วง)
        - คุณหญิงบุนนาค กำแหงสงครามภักดี ท่านผู้หญิงในเจ้าพระยากำแหงสงครามภักดี (ทองอิน อินทรกำแหง)

หมายเหตุ

(๑) ก. แผนที่ลำดับสกุล ฉบับของท้าวอนงครักษา (ลม้าย) หลวงพิสุทธิภัณฑรักษา (แต้ม ศิริวัฒนกุล) รวบรวม

ข. " " " หลวงศรีวรวัตร (พิณ จันทโรจวงศ์)

ค. " " " พระมิตรกรรมรักษา (นัดดา บุรณศิริ) และคำชี้แจงของคุณหญิงเนื่อง เพ็ชรัตน์สงคราม

(๒) " " " ขุนนนทวิจารณ์ (นนท์ ทองอิน)

(๓) พระบรมราชาธิบายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำ กรมหลวงนรินทรเทวี ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ หน้า ๘

เสวกเอก พระยานครราชเสนี

(สหัด สิงหเสนี)

ชาตะ พ.ศ. ๒๔๒๕

มรณะ พ.ศ. ๒๔๘๐

ประวัติสังเขป

ของเสวกเอก พระยานครราชเสนี
(สหัด สิงหเสนี)

พระยานครราชเสนี เป็นบุตรชายคนใหญ่ของนายพลตรี พระยาสิงหเสนี ศรีสยาเมนทรสวามิภักดิ์ (สอาด สิงหเสนี) และคุณหญิงหงษ์ สิงหเสนี เกิดณตำบลหัวลำโพง อำเภอปทุม-วัน จังหวัดพระนคร เมื่อวันเสาร์เดือน ๑๒ แรม ๗ ค่ำปีมะเมีย ตรงกับวันที่ ๑๘ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๒๕

เมื่อเยาว์วัยได้ศึกษาวิชาการที่โรงเรียนวัดจักรวรรดิราชาวาส โรงเรียนวัดเทพศิรินทราวาส โรงเรียนอัสสัมชัญ โรงเรียนราช-วิทยาลัย ครั้นมีความรู้หนังสือไทยและหนังสืออังกฤษพอสมควรแล้ว ได้ออกไปศึกษาเพิ่มเติมในประเทศอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ เริ่มต้นโรงเรียนปรีแปเรตตอรีสกูล ณเคนซิงตัน และลิงคนซอินลอนดอน สอบวิชากฎหมายได้ชั้นเนติบัณฑิตอังกฤษ กลับจากประเทศอังกฤษ พ.ศ. ๒๔๕๐ มาศึกษาในโรงเรียนข้าราชการพลเรือน (ภายหลังพระราชทานนามใหม่ว่าโรงเรียนมหาดเล็กหลวง) เมื่อเสร็จการเรียนในตอนนี้แล้ว ได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กวิเศษในรัชกาลที่ ๕ ในเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๐

พ.ศ. ๒๔๕๑ พระยานครราชเสนี ได้อุปสมบทและจำพรรษาอยู่ณวัดโสมนัสวิหาร สมเด็จพระมหาวีรวงศ์เป็นพระอุปัชฌายะ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดเทพศิรินทราวาส เมื่อดำรงสมณศักดิ์ เป็นพระธรรมไตรโลกาจารย์ กับพระธรรมปาโมกข์ (ถม) วัดมกุฏกษัตริยาราม เป็นกรรมวาจาจารย์ อยู่ในสมณเพศพรรษาหนึ่ง จึงลาสิกขาบทออกมา รับราชการในตำแหน่งต่าง ๆ และได้รับพระราชทานเงินเดือนโดยลำดับดังนี้

(๑) กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๐ เป็นผู้ช่วยกองล่าม และฝึกหัดราชการกองบัญชาการกระทรวงยุตติธรรม เงินเดือน ๑๒๐ บาท

(๒) กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๑ เป็นผู้พิพากษาในกองข้าหลวงพิเศษ และไปช่วยพิจารณาอรรถคดี ณศาลจังหวัดเพ็ชรบุรี เงินเดือน ๒๔๐ บาท

(๓) พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๑ เป็นผู้พิพากษาศาลโปริสภาที่ ๒

(๔) มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๑ รั้งตำแหน่งหัวหน้าศาลจังหวัดเพ็ชรบุรี

(๕) พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๒ ไปช่วยศาลมณฑลนครชัยศรี

(๖) สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๒ ไปช่วยศาลจังหวัดนนทบุรี

(๗) พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๒ เป็นผู้พิพากษาศาล

มณฑลอิสาณ เงินเดือนเพิ่มขึ้น เป็นเดือนละ ๓๐๐ บาท

(๘) พ.ศ. ๒๔๕๔ เงินเดือนเพิ่มขึ้นอีกเป็นเดือนละ ๓๒๐ บาท

(๙) พฤศจิกายน พ. ศ. ๒๔๕๔ เป็นผู้พิพากษาศาลคดีต่างประเทศ

(๑๐) พ ศ. ๒๔๕๕ เงินเดือนเพิ่มขึ้นเป็นเดือนละ ๓๔๐ บาท

(๑๑) กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๖ ย้ายมารับตำแหน่งตุลาการศาลรับสั่งกระทรวงวัง

(๑๒) เมษายน พ. ศ. ๒๔๕๘ เงินเดือนเพิ่มขึ้นเป็นเดือนละ ๔๐๐ บาท

(๑๓) เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๙ เงินเดือนเพิ่มขึ้นอีกเป็นเดือนละ ๔๕๐ บาท

(๑๔) เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๑ เงินเดือนเพิ่มขึ้นอีกเป็นเดือนละ ๖๐๐ บาท

(๑๕) ตุลาคม พ. ศ. ๒๔๖๑ ย้ายมารับตำแหน่งเจ้ากรมกรมการเมือง กระทรวงมหาดไทย

(๑๖) ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๓ ย้ายไปรับตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดนครราชสีมา

(๑๗) มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ ย้ายไปรับตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดภูเก็ต คงรับพระราชทานเงินเดือนๆ ละ ๖๐๐ บาท

(๑๘) พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๑ ออกจากราชการ

ส่วนราชการแผนกเสือป่า ก็ได้ฉลองพระเดชพระคุณดังนี้

(๑) พ.ศ. ๒๔๕๔ เป็นสมาชิกเสือป่ากองราบหลวงรักษาพระองค์

(๒) เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๗ ได้รับพระราชทานยศเป็นนายหมู่โท

(๓) กุมภาพันธ์ พ ศ. ๒๔๖๐ เป็นราชองครักษ์เวร

(๔) มีนาคม พ ศ. ๒๔๖๐ เลื่อนยศเป็นนายกองตรีประจำแผนกเสนาธิการกองเสนาน้อยราบเบา และโปรดให้เป็นครูสอนวิชาพิเศษ คือ ธรรมะระวางประเทศโรงเรียนผู้กำกับลูกเสือด้วย เมื่อมีการซ้อมรบเสือป่าณเขตต์มณฑลราชบุรีและนครชัยศรีคราวใด ก็ได้โดยเสด็จพระราชดำเนินทำการซ้อมรบด้วยทุกคราว

(๕) เมษายน พ ศ. ๒๔๖๔ รับตำแหน่งผู้บังคับการกรมเสือป่านครราชสีมาในกองเสนาตะวันออก จนตลอดสมัยเสือป่า

นอกจากราชการแผ่นดินอันมีหน้าที่ประจำการ ตามตำแหน่งแล้ว พระยานครราชเสนีได้มีโอกาศปฏิบัติราชการส่วนพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยใกล้ชิดอยู่เนือง ๆ เพราะทรงรู้จักคุ้นเคยมาแต่ครั้งยังทรงศึกษาวิชาการอยู่ณ ประเทศอังกฤษ เช่นเมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างดุสิตธานีขึ้นด้วยพระบรมราโชบาย เพื่อให้ข้าราชการตลอดประชาชน รู้เห็น

วิธีการปกครองในระบอบประชาธิปตัยโดยทางอ้อม พระยานครราชเสนีก็ได้มีโอกาศเป็นเจ้าหน้าที่ฉลองพระเดชพระคุณ ในดุสิตธานีนี้ด้วยหลายอย่าง จนตลอดอวสานแห่งการนั้น

ยศบันดาศักดิ์ เครื่องราชอิสสริยาภรณ์ ได้รับพระราชทานโดยลำดับดังนี้

(๑) พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๑ เหรียญรัชมังคลาภิเษกเงิน

(๒) พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ ยศอำมาตย์ตรี ยศมหาดเล็กชั้นหุ้มแพร บันดาศักดิ์ นายหัสบำเรอ หุ้มแพรพิเศษ

(๓) มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๔ เข็มข้าหลวงเดิม (รัชกาลที่ ๖) เหรียญบรมราชาภิเษกเงิน เหรียญราชรุจิเงิน เหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๕

(๔) ธันวาคม พ ศ. ๒๔๕๔ เหรียญดุษฎีมาลา เข็มศิลปวิทยา

(๕) มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๕ เหรียญที่ระลึกแสดงตำนานเสือป่า

(๖) พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๖ เหรียญ ว. มงกุฎ

(๗) ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๖ เสมาอักษรพระปรมาภิธัย ว.ป.ร. ทองลงยา

(๘) มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๖ ตราเบญจมาภรณ์ช้างเผือกชั้นที่ ๕

(๙) พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ เลื่อนบันดาศักดิ์เป็นพระ

ศรีวิกรมาทิตย์

(๑๐) พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๗ เลื่อนยศเป็นเสวกโท

(๑๑) เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๘ เลื่อนยศเป็นเสวกเอก

(๑๒) มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๙ ตราจตุรถาภรณ์ช้างเผือก ชั้นที่ ๔

(๑๓) มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๐ ตราตริตาภรณ์มงกุฎสยาม ชั้นที่ ๓

(๑๔) มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๑ เข็มอักษรพระปรมาภิธัย ว.ป.ร. ทองลงยาชั้นที่ ๓

(๑๕) เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๒ เลื่อนบันดาศักดิ์เป็น พระยาราชเสนา

(๑๖) พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๒ ตราตติยจุลจอมเกล้าวิเศษ โต๊ะทอง กาทอง

(๑๗) ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๓ เปลี่ยนราชทินนามเป็น พระยานครราชเสนี

(๑๘) พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ ตราตริตาภรณ์ช้างเผือก ชั้นที่ ๓

(๑๙) พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๙ เหรียญบรมราชาภิเษก เงิน (ในรัชกาลที่ ๗)

พระยานครราชเสนีได้ทำการสมรสครั้งแรก กับ ถนอม สิงหเสนี บุตรีพระเหมสมาหาร (เพิ่ม สิงหเสนี) เมื่อวัน

ที่ ๒๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๑ มีบุตร์หญิงด้วยกันคนหนึ่ง คือ นัดดา สิงหเสนี คุณหญิงถนอม ขณะนั้นยังเป็นคุณหญิงราชเสนาได้ป่วยลงและถึงแก่กรรมเมื่อวันที่๑๕มิถุนายนพ.ศ. ๒๔๖๓

มาภายหลังพระยานครราชเสนีได้ทำการสมรส กับ เจือ สิงหเสนี บุตรีพระยาประเสริฐสุนทราศรัย (กระจ่าง สิงหเสนี)

พระยานครราชเสนี มีบุตรธิดากับภรรยาอื่นอีกคือ

๑. นายสุขเกษม สิงหเสนี

๒. นางอนุสรนนทิกิจ (ประสนีย์)

๓. นางสาวศรี สิงหเสนี

พระยานครราชเสนี เป็นผู้มีปสาทะเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอันแท้จริง นอกจากได้อุปสมบทเป็นภิกษุตามศรัทธาแล้ว ยังนิยมในสัมมาปฏิบัติ มีทานบริจาคเป็นต้น แม้สาธารณกุศลอื่น ๆ ก็ได้บำเพ็ญอยู่มิได้ขาด ยังเป็นผู้ตั้งอยู่ในความจงรักภักดีต่อ ชาติ, ศาสนา, มหากษัตริย์, นอกจากนี้ยังมีนิสสัยโอบอ้อมอารี เผื่อแผ่แก่ญาติมิตร์เป็นอย่างดียิ่ง แม้มีผู้เข้ามาขอความอนุเคราะห์ ก็มิได้ละเลย ได้เกื้อกูลอุดหนุนไปตามฐานานุรูปอยู่เนืองนิตย์ เรียกได้ว่าเป็นผู้มีน้ำใจกว้างขวางหาได้ยาก ผู้ที่ได้สมาคมคุ้นเคยกันกับพระยานครราชเสนีย่อมเป็นพะยานอันดีในเรื่องเช่นนี้

พระยานครราชเสนี (เริ่มป่วยมาแต่วันที่ ๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๒) ป่วยเป็นโรคเส้นโลหิตในสมองแตก มีอาการ

หนักมากกลายเป็นอำมะพาธอย่างแรง แพทย์ผู้สามารถหลายนาย ได้พยายามรักษาพยาบาลอยู่นาน อาการจึงค่อยทุเลาขึ้นเป็นลำดับ จนพ้นอันตราย นับว่าหายได้ตอน ๑ แต่ก็ทำให้พูดไม่ได้ มือ แขน ขา ซีกข้างขวาพิการเสียไปทั้งแถบ ใช้การไม่ได้ทีเดียว จะลุกเดินก็ต้องมีคนช่วยพยุง แต่อาศัยการรักษาพยาบาลเป็นอันดี ทั้งพระยานครราชเสนีชอบนั่งรถยนต์เที่ยวไปตามถนนเพื่อเปลี่ยนอากาศในเวลาบ่ายเนือง ๆ ด้วย น่าจะเนื่องจากเหตุอันนี้อย่างหนึ่ง เป็นเครื่องช่วยให้มีชีวิตยืนยาวมาจนวันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ แรม ๗ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๐ คล้ายวันเกิดทางจันทรคติ ในปีนี้ได้บำเพ็ญกุศลตามที่เคยกระทำมาทุกปี และเพื่อฉลองพระพุทธรูป ซึ่งได้หล่อขึ้นในคราวนี้ เป็นพระพุทธรูปขนาดใหญ่ ปางมารวิชัยหน้าตัก กว้าง ๒ ศอกคืบ ลงรักปิดทอง งามได้ส่วนสัดสมพุทธลักษณะ พระยานครราชเสนีมีความเลื่อมใสศรัทธามาก มีความจำนงอยู่ว่า เมื่อทำการฉลองเสร็จแล้วจะอัญเชิญไปประดิษฐานไว้เป็นพระประธาน ในพระอุโบสถวัดหลวง อำเภอศรีสะเกษ จังหวัดขุขันธ์ ซึ่งสร้างขึ้นใหม่ ยังไม่มีพระประธาน งานพิธีได้เริ่มเมื่อเย็นวันที่ ๒๔ พฤศจิกายน พระสงฆ์ ๗ รูปเจริญพระพุทธมนต์ รุ่งขึ้นเวลา ๗.๐๐ น. วันที่ ๒๕ ถวายอาหารบิณฑบาต พระสงฆ์มาพร้อมกันแล้ว พอจะลงมือจุดธูปเทียนบูชา พระยานครราชเสนีกำลังนั่งพินิจ

พิเคราะห์พระพุทธรูปอยู่ด้วยปสาทะเลื่อมใสอันแรงกล้า ก็พะเอิญป่วยเป็นลม เส้นโลหิตในสมองแตกอีกเป็นครั้งที่ ๒ โดยปัจจุบันทันด่วน แพทย์ผู้เชี่ยวชาญ พระสงฆ์, และบรรดาญาติมิตร ที่มาชุมนุมกันณที่นั้น ได้ช่วยกันพยาบาลแก้ไขจนสุดความสามารถอาการหาคลายไม่ เริ่มป่วยเวลา ๗.๑๕ น. ถึง ๗.๓๐ น. รวมเวลาประมาณ ๑๕ นาฑีเท่านั้น ก็ถึงอนิจจกรรม

เหตุวิปโยคอันเกิดขึ้นในปัจจุบันทันด่วนทั้งนี้ ย่อมเป็นที่เศร้าสลดอาลัยแก่ญาติมิตร และผู้ที่คุ้นเคยอย่างยิ่ง การบำเพ็ญกุศลสำหรับวันเกิดก็เลยกลายเป็นบำเพ็ญเมื่อวันมรณะด้วย แต่ก็เป็นการมหัศจรรย์อย่างหนึ่งที่ความมรณะของพระยานครราชเสนีได้บังเกิดขึ้นฉะเพาะหน้า พระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ โดยพร้อมมูล และในขณะที่มีใจผ่องแผ้ว เต็มไปด้วยความเลื่อมใสศรัทธา อันถือว่าเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญยิ่ง ยากที่จักได้พบเห็น เชื่อว่าพระยานครราชเสนีคงจักได้บรรลุสุคติภูมิโดยแน่แท้

พระยานครราชเสนี ชาตะวันที่ ๑๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๕ มรณะวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๐ อายุครบ ๕๕ ปีบริบูรณ์ (ทางจันทรคติ) ได้รับพระราชทานน้ำอาบศพ และหีบทองลายก้านแย่งเป็นเกียรติยศ.

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
THAMMASAT UNIVERSITY
สำนักหอสมุด

มูลเหตุสงครามไทยกับญวน

ในรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์

ไทยกับญวนตอนใต้มีดินแดนเขมรแซกอยู่ในระหว่างกลาง เขมรเป็นแต่ประเทศน้อย ต้องยอมเป็นเมืองออก ส่งบรรณาการแก่ไทยและญวนทั้งสองฝ่ายมาช้านาน แต่เขมรนับถือไทยยิ่งกว่าญวน เพราะถือศาสนาและมีขนบธรรมเนียมอย่างเดียวกัน ความยุ่งยากที่เกิดแก่เขมรเนือง ๆ นั้น เนื่องมาแต่เหตุที่พวกเขมรมักประทุษร้าย และรบพุ่งกันเอง ด้วยเรื่องชิงอำนาจกันบ่อย ๆ พวกแพ้มักไปขอกำลังประเทศใหญ่อีกฝ่ายหนึ่งมาป้องกัน เมืองเขมรจึงคล้ายกับสมรภูมิระหว่างไทยกับญวนมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา

ครั้นถึงสมัยกรุงธนบุรี ไทยช่วยอุปการะให้เขมรสงบราบคาบ และสมเด็จพระรามราชาธิราช เจ้ากรุงกัมพูชาธิบดีก็มาขึ้นแก่ไทยแต่ฝ่ายเดียว

ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ครั้งรัชกาลที่ ๑ ตอนต้น ไทยช่วยทนุบำรุงทั้งเขมรและญวน ทางไมตรีระหว่างไทยกับญวนสนิทสนมดีมาก ครั้นตกมาในตอนปลายรัชกาลที่ ๑ นั้นเอง

ญวนมีอำนาจมากขึ้นอย่างเดิม ช่วยทนุบำรุงเขมรร่วมมือกับไทย และได้มาขอเอาเมืองพุทไธมาศของไทย ไปไว้ในอาณาจักรญวนด้วย ไทยก็ผ่อนผันเพื่อเห็นแก่ทางพระราชไมตรี

บังเอิญเมื่อเริ่มรัชกาลที่ ๒ ไทยกับพะม่าเกิดรบกันขึ้นอีก มีท้องตราสั่งไปจากกรุงเทพ ฯ ให้เขมรเกณฑ์กองทัพมาช่วยรบพะม่า พวกขุนนางเขมร (ซึ่งโดยปกติปราศจากความสามัคคีกันอยู่แล้ว) เกิดแตกกันเป็น ๒ พวก พวกหนึ่งชังไทย เห็นว่าไม่ควรทำตามท้องตรา ถ้าไทยเอาผิด ก็ควรไปพึ่งญวน อีกพวกหนึ่งชอบไทย เห็นว่าควรเกณฑ์กองทัพมาช่วยตามท้องตรา สมเด็จพระอุทัยราชา (บางแห่งเรียกว่า สมเด็จพระอุทัยธิราช พระนามเดิมว่า นักองค์จันท์) เข้าด้วยพวกชังไทย ให้จับขุนนางที่เป็นหัวหน้าพวกนิยมไทยไปฆ่าเสีย สมเด็จพระมหาอุปโยราช (นักองค์อิ่ม) อนุชาสมเด็จพระอุทัยราชา เป็นหัวหน้าพวกนิยมไทยอยู่ในเวลานั้น ตกในที่คับขันจึงหนีเข้ามาในกรุงเทพ ฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงโปรดให้เจ้าพระยายมราชยกกองทัพออกไปเมืองเขมร สมเด็จพระอุทัยราชาก็หนีลงไปพึ่งญวนที่เมืองไซ่ง่อน แต่นักองค์ด้วง ซึ่งเป็นอนุชาองค์เล็กของสมเด็จพระอุทัยราชา มาเข้ากับไทย เมื่อเกิดเหตุขึ้นครั้งนั้น พระเจ้าเวียดนามยาลองเห็นได้ช่องก็แต่งราชทูตให้เชิญพระราชสารเข้ามายังกรุงเทพ ฯ ในพระราชสารใช้ถ้อยคำอ่อนหวานเป็นทางไมตรี แต่ส่วนข้อความนั้นอ้างว่า

เพราะเมืองเขมรเคยพึ่งทั้งไทยและญวนมาแต่ก่อน พระเจ้ากรุงสยามเหมือนเป็นบิดา และพระเจ้าเวียดนามเสมือนเป็นมารดาของเจ้ากรุงกัมพูชา บัดนี้สมเด็จพระอุทัยราชามีความผิดต่อบิดา ไปอ้อนวอนให้มารดาช่วยขอโทษ ก็มิรู้ที่จะทอดทิ้งเสียได้ จึงมีพระราชสารมาขอพระราชทานโทษ และขอให้สมเด็จพระอุทัยราชาได้ครองกรุงกัมพูชาตามเดิม ก็ในเวลานั้นไทยกำลังเตรียมสู้ศึกพะม่า ไม่อยากจะให้เกิดเป็นอริขึ้นกับญวนอีกฝ่ายหนึ่ง จึงต้องจำยอมให้สมเด็จพระอุทัยราชากลับขึ้นมาครองเมืองเขมรดังเก่า แต่นั้น เมืองเขมรก็ไปฝากฝ่ายอยู่กับญวน เป็นแต่ถึงกำหนดก็ส่งเครื่องราชบรรณาการเข้ามากรุงเทพ ฯ ครั้นพระเจ้าเวียดนามยาลองทิวงคต ถึงรัชกาลพระเจ้าเวียดนามมินมาง ราชบุตร ซึ่งได้รับรัชทายาท ญวนก็คิดแผ่อำนาจต่อเข้ามาในเมืองเวียงจันท์อีกทางหนึ่ง

พอขึ้นรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์ พระเจ้าอนุวงศ์เวียงจันท์เป็นกบฏขึ้น ด้วยญวนอุดหนุน ถึงต้องรบพุ่งปราบปรามเป็นการใหญ่ ครั้นพระเจ้าอนุวงศ์เวียงจันท์แพ้หนีไปพึ่งญวน พระเจ้าเวียดนามมินมางก็มีพระราชสารเข้ามาว่ากล่าวขอโทษพระเจ้าอนุวงศ์ เหมือนครั้งเรื่องเมืองเขมรในหนหลัง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงขัดเคืองญวน ไม่ยอมอนุโลมตาม โปรดให้ปราบปรามพวกกบฏเวียงจันท์จนราบคาบ ทางไมตรีระหว่างไทยกับญวนก็หมองหมางกันแต่นั้นมา

ฝ่ายไทย เมื่อเสร็จการปราบกบฏเวียงจันท์แล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ ต้นสกุลสิงหเสนี) ที่สมุหนายก ออกไปตั้งระวังเหตุการณ์อยู่ที่เมืองพัตบองเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๕ (จ.ศ. ๑๑๙๔) ต่อนี้ไปเป็นเอกสารแสดงเรื่องราวในปีนั้นแต่บางส่วน (เพราะเอกสารที่ได้มายังไม่บริบูรณ์)

ฉะบับที่ ๑
ตราตอบเมืองปราจินบุรีให้จัดซื้อข้าว เตรียมไว้ ๕๐๐ เกวียน

หนังสือเจ้าพระยาจักรี ฯ มาถึงพระยาประชาชีพ หลวงยกรบัตร กรมการ เมืองปราจิน ด้วยบอกเข้าไปว่า เจ้าพระยาบดินทรเดชา ที่สมุหนายก สั่งให้พระยาราชนิกุล มีหนังสือมาถึงพระยาภิรมย์ราชา พระยาประชาชีพ ว่าข้อราชการเมืองระสือซึ่งพระยาวิเศษสุนทรมีหนังสือมาแต่ก่อนว่า พระยาพิบูลย์ยกกองทัพมาตั้งอยู่ด่านกระพงปรักคน ๑๐๐๐ แล้วพระยามหาเสนา พระยานรินทร์ จะยกมาอีก จึงให้พระยาภิรมย์ราชา คุมเลกเมืองปราจิน เมืองกบินทรบุรี เมืองประจันตคาม เมืองนครนายก ๕๐๐ คน กับบินคาบศิลา ๔๐๐ บอก ยกตามเจ้าพระยาบดินทรเดชา ที่สมุหนายก ออกไป ครั้นข้าหลวงเจ้าเมือง กรมการ แต่งให้หลวงเพ็ชรบริบาล ออกไปสืบถึงแขวงเมืองโพธิสัตว์ หาพบกองทัพพระยาพิบูลย์ และกองทัพพระยาพระเขมร ยกมาไม่ พบแต่เขมรมารักษาด่านทางลาดตระเวนคน ๑๐๐ เศษ ข่าวราชการสงบอยู่ ให้แต่พระยาภิรมย์ราชาคุมเลกชะเลย ขึ้นไปช่วยปลูกเรือนครัวณเมืองอรัญ-ประเทศ ให้พระยาประชาชีพอยู่จัดซื้อข้าวณแขวงเมืองปราจินเมืองฉะเชิงเทรา เมืองนครนายก มาตวงขึ้นฉางไว้ณเมืองปราจิน

ให้ได้ ๕๐๐ เกวียนนั้น ได้นำเอาหนังสือบอกขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละออง ฯ แล้ว ทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งว่า การสะเบียงอาหารทางเมืองปราจินนี้ จะต้องจัดแจงตระเตรียมเอาเม็ดข้าวใส่ยุ้งฉางไว้ให้มาก จะได้เจือจานเลี้ยงครอบครัวเมืองโพธิสัตว์ ทั้งจะได้สำหรับเอาไว้ใช้ราชการด้วย ด้วยราชการทางเมืองเขมรครั้งนี้ถึงจะไม่มี เมื่อหน้าคงจะมีราชการสักครั้งหนึ่งเป็นแน่ จะไว้ใจกับการสะเบียงอาหารหาได้ไม่ ให้พระยาประชาชีพเร่งรัดจัดซื้อข้าวแขวงเมืองปราจินเมืองฉะเชิงเทรา เมืองนครนายก ขนถ่ายมาใส่ฉางไว้ณเมืองปราจินให้ได้จงมาก ถ้าพระยาประชาชีพ หลวงยกรบัตร กรมการจัดซื้อข้าวได้เท่าใด ให้บอกจำนวนข้าวเข้าไปให้แจ้ง อนึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้จมื่นมนเทียรพิทักษ์ ถือตราตอบออกไปเถิงเจ้าพระยาบดินทรเดชา ที่สมุหนายก ถ้าจมื่นมนเทียรพิทักษ์ออกมาเถิงเมืองปราจินแล้ว ก็ให้พระยาประชาชีพข้าหลวง หลวงยกรบัตร กรมการ จัดแจงม้าและคนส่งจมื่นมนเทียรพิทักษ์ออกไปโดยเร็ว ถ้าสืบไปเมื่อหน้า ข้าหลวง เจ้าเมือง กรมการเมืองพระตะบองจะแต่งผู้ใดถือหนังสือบอกมาแจ้งราชการ ณ กรุงเทพ ฯ และจะกลับออกไป ก็ให้พระยาประชาชีพ ข้าหลวง หลวงยกรบัตร กรมการ จัดแจงส่งผู้ถือหนังสือบอก และผู้ถือท้องตราไปมาโดยเร็ว อย่าให้ค้างช้าอยู่แต่ทุ่มหนึ่งโมงหนึ่งได้

หนังสือมาณวันอังคาร เดือน ๔ แรม ๑๔ ค่ำ ปีมะโรง

จัตวาศก

วันเดือน ๔ แรม ๑๔ ค่ำ ปีมะโรง จัตวาศก ได้ส่งตรานี้ให้จมื่นมนเทียรพิทักษ์ ปลัดกรมพระตำรวจพระราชวังบวรถือไป

ฉะบับที่ ๒
ตราตอบเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)
เรื่องพระยาพิบูลย์ยกมาติดตามพระยาสังคโลก ฯ

ฯ ข้า ฯ พระยามหาอำมาตย์ ฯ ขอกราบเรียนมาให้ทราบด้วยอยู่ณวันเดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ จมื่นมนเทียรพิทักษ์ถือหนังสือบอก ฯ พณ ฯ สมุหนายกบอกส่งต้นหนังสือข้าหลวงเจ้าเมืองกรมการเมืองพระตะบอง ต้นหนังสือพระฤทธิ์สงครามพระรามรณรงค์ พระยาวิเศษสุนทร เข้าไปว่า พระยาวิเศษสุนทรซึ่งออกไปอยู่รักษาด่านกระพงปรักมีหนังสือมาว่า แต่งให้ขุนมหาภักดีไปลาดตระเวนพบกองตระเวนพระยาพิบูลย์ บอกว่าพระยาพิบูลย์จะยกมาตั้งคอยพระยาสังคโลกอยู่ณกระพงปรัก ถ้าไม่ส่งพระยาสังคโลกออกไปจะขอทางเข้ามาตามพระยาสังคโลก ว่าพระยามหาเสนาจะยกมาทางสมอแกร ว่าพระยานรินทร์จะยกมาทางด่านฉนวน ว่าเจ้าเมืองครวงจะมาตั้งอยู่ด่านพะเนา ครั้นเพลาบ่ายเห็นกองทัพพระยาพิบูลย์ยกมาประมาณ ๑๐๐๐ มาตั้งอยู่ห่างพระยาวิเศษสุนทร ๖๐ เส้นเศษ ฯ พณ ฯ สมุหนายกจะยก

เลื่อนออกไปอยู่เมืองมงคลบุรี จะจัดแจงราชการและเร่งรัดครอบครัวให้เดินเข้ามา ครั้นณวันเดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ นายขจรใจกพกรมม้าซึ่งคอยอยู่เมือง.......(ลบ).......นายก ถือหนังสือ ฯ พณ ฯ สมุหนายกบอกส่งหนังสือข้าหลวงเจ้าเมืองกรมการเมืองพระตะบอง คำให้การหลวงเพ็ชรบริบาลเข้าไปว่าข้าหลวง เจ้าเมือง กรมการ แต่งให้หลวงเพ็ชรบริบาลออกไปสืบราชการ พระยาราชนายก พระเมือง ซึ่งอยู่ด่านสมอแกรพระยาวิเศษสุนทรซึ่งอยู่ด่านกระพงปรัก ให้คนไปกับหลวงเพ็ชรบริบาลออกไปสืบ พบเขมรมาลาดตระเวนอยู่นอกด่านกระพงปรักออกไปพวกหนึ่งคนประมาณ ๒๐ คน หลวงเพ็ชรบริบาลเลยออกไปถึงด่านลงกรายแขวงเมืองโพธิสัตว์ พบปลัดเมืองลาดปะเอีย มาตั้งชุมนุมรักษาด่านอยู่คนประมาณ ๑๐๐ ได้พูดจากันกับหลวงเพ็ชรบริบาล ๆ ถามถึงพระยาพิบูลย์ พระยามหาเสนา พวกเขมรบอกว่าพระยาพิบูลย์พระยามหาเสนาพระยาแสนชีบดีอยู่ณบ้านจาอยู่ ครั้นหลวงเพ็ชรบริบาลกลับมาพระยาราชนายก พระราชรักษ์ มีหนังสือมาว่า ทางด่านสมอแกรด่านฉนวนราชการสงบอยู่ ฯ ข้า ฯ ได้นำเอาหนังสือบอกทั้งสองครั้งขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละออง ฯ แล้ว ทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งว่า ความซึ่งพระยาวิเศษสุนทรบอกมาว่าพระยาพิบูลย์ยกมาตั้งอยู่ห่างกับพระยาวิเศษสุนทรทาง ๖๐ เส้น แล้วพระยามหาเสนา พระยานรินทร์ เจ้าเมืองกรวง

ภาพแสดงการลำเลียงกองทัพ

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
THAMMASAT UNIVERSITY

จะยกมาทางด่านสมอแกร ด่านฉนวน ด่านพะเนา ความทั้งนี้สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงแคลงพระทัยอยู่ ด้วยพระยาราชนายก พระเมือง พระราชรักษ์ ก็ออกไปอยู่รักษาด่านทางต่อเคียงกันกับพระยาวิเศษสุนทร ก็หาได้มีหนังสือบอกข้อราชการเข้ามาประการใดไม่ จึงโปรดเกล้า ฯ ดำรัสถามจมื่นมนเทียรพิทักษ์ว่าราชการซึ่งพระยาวิเศษสุนทรบอกมาทั้งนี้ เจ้าพระยาบดินทรเดชา ที่สมุหนายก และข้าหลวงเจ้าเมืองกรมการเมืองพระตะบองเห็นความประการใด จมื่นมนเทียรพิทักษ์กราบทูลพระกรุณาว่า ยังหาเชื่อเอาหนังสือพระยาวิเศษสุนทรเป็นแน่นอนทีเดียวไม่ แต่เป็นข่าวทัพศึกก็จัดแจงกองทัพยกเพิ่มเติมออกไปยังแต่งให้คนออกไปสืบอยู่นั้น พระยาวิเศษสุนทรคนนี้เป็นคนขลาดเบาความไม่ไล่เลียงไต่สวนให้แน่นอน เชื่อเอาแต่ถ้อยคำขุนมหาภักดี พระยาวิเศษสุนทรตื่นตกใจมีหนังสือเข้ามา พระยาเสนาภูเบศ พระยารามกำแหง หลวงราชเสนา ข้าหลวง พระยาอภัยภูเบศ กรมการ แต่งให้หลวงเพ็ชรบริบาลออกไปสืบเถิงด่านสมอแกร ด่านฉนวน ด่านกระพงปรัก ไม่พบพระยาพิบูลย์และกองทัพเขมรที่แห่งใด พบแต่เขมรมาอยู่รักษาด่านลงกราย ๑๐๐ คน ได้พูดจากับเขมรรักษาด่าน บอกว่าพระยาพิบูลย์พระยามหาเสนาอยู่บ้านจาอยู่ ตามความซึ่งบอกเข้าไปแต่ครั้งก่อน ความอันนี้โปรดเกล้า ฯ ว่า ซึ่งพระยาพิบูลย์ พระยามหาเสนามาติดตามพระยาสังคโลก ยังตั้งอยู่ที่บ้านจาอยู่แขวงเมือง

โพธิสัตว์นั้น องค์จันท์ใช้มาหรือญวนจะกดขี่ให้มาโดยร้ายดีประการใดก็ยังหารู้ความแน่นอนไม่ ถ้าเขมรพวกที่มาติดตามพระยาสังคโลก ทำองอาจล่วงเกินเข้ามาประการใด ข้าหลวงอยู่ที่เมืองพระตะบองก็หลายคน เจ้าเมืองกรมการเมืองพระตะบองของเราก็พรักพร้อมอย่าให้ล่วงเกินเข้ามาได้ ได้ทีทำแล้วก็ให้ทำให้หนัก ถ้าเขมรแตกถอยหนีไปก็ให้กองทัพยกติดตามซ้ำเติมลงไป เจ้าพระยาบดินทรเดชา ที่สมุหนายก เห็นการจะทำได้เพียงใด ก็ให้ทำเอาให้ได้แต่เพียงนั้น อย่าให้เสียทีคิดอ่านเอาผู้คนมาใส่บ้านใส่เมือง ให้เป็นกำลังรี้พลของเราขึ้นอีกให้ได้ให้มาก ถ้าราชการผันแปรประการใดก็จะโปรดให้ข้าราชการยกรี้พลเพิ่มเติมออกมา ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา ที่สมุหนายกใช้สอยอีก พระยาเพ็ชรพิชัยก็ได้ให้เตรียมผู้คนไว้พร้อมคอยฟังราชการอยู่ณกรุงเทพ ฯ แล้ว ถ้าเขมรซึ่งมาติดตามพระยาสังคโลก มาว่ากล่าวพูดจาแต่โดยดี ก็ให้พูดจาโต้ตอบตามทำนองความโดยดี อย่าเพ่อไปทำกับเขมรเข้าก่อนเลย เถิงว่าราชการครั้งนี้เป็นที่ทำหนักหนาก็จริง แต่ยังหาพอพระทัยจะให้ทำไม่ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา ที่สมุหนายก จัดแจงครอบครัวผ่อนปรนเข้ามาตั้งเย่าเรือนเสียให้สำเร็จ ตามซึ่งทรงพระราชดำริดำรัสสั่งเจ้าพระยาบดินทรเดชา ที่สมุหนายก ออกมาแต่เดิมที่บ้านเมืองใดมีสะเบียงอาหารอยู่ พอจะพักครอบครัวอาศัยสะเบียงอาหารไว้ได้บ้างมากน้อยเท่าใด ก็ให้ผ่อนปรนเอาไว้ให้พอ

กับสะเบียงอาหาร อย่าให้ครอบครัวอดอยาก จะเอานาเมืองอรัญประเทศได้เท่าใด ก็ให้เอาเข้ามาจัดแจงเย่าเรือนให้ครอบครัวนายไพร่อยู่ให้เป็นพวกภูมิถิ่นถานทันทำไร่นา ให้ทนุบำรุงพระยาสังคโลก พระยาพระเขมรและครอบครัวให้รื่นเริง ให้กิติศัพท์เลื่องฦๅปรากฏออกไปว่าครอบครัวได้เข้ามาอยู่เย็นเป็นสุข กับให้จัดหาเข้าสะเบียงไว้ที่เมืองอรัญประเทศ ให้พอครอบครัวรับพระราชทานตลอดปี กว่าครอบครัวจะทำไร่นาได้ ที่เมืองพระตะบองก็ให้จัดซื้อเข้าขึ้นไว้สำหรับราชการ และที่เมืองปราจินนั้นก็ได้มีตรากำชับมาเถิงพระยาประชาชีพ ให้จัดซื้อข้าวขึ้นฉางไว้ให้ได้จงมาก ตามหนังสือเจ้าพระยาบดินทรเดชา ที่สมุหนายก มีเข้ามาเถิงพระยาประชาชีพ

ขอเรียนมาณวันจันทร์เดือน ๔ แรม ๑๔ ค่ำ ปีมะโรงจัตวาศก (พ.ศ. ๒๓๗๕)

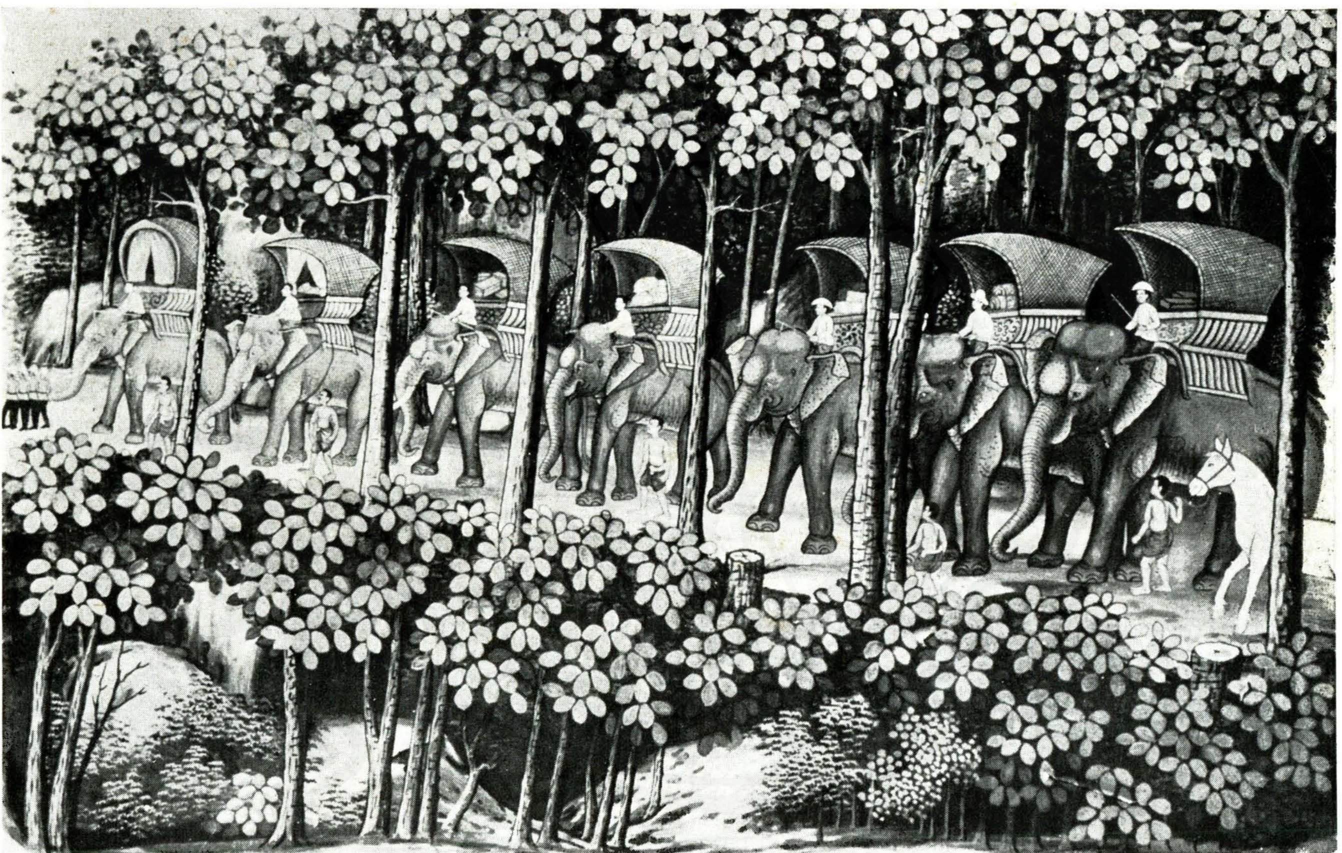
ร่างตรานี้ท่านเจ้ากรมมหาดไทยฝ่ายเหนือ ท่านปลายเชือกหลวงศรีเสนา ทำเอากราบเรียน ฯ พณ ฯ โกษาธิบดีแล้ว

ณวันเดือน ๔ แรม ๑๒ ค่ำ เพลา ๒ ทุ่มเศษ เสด็จออกณพระที่นั่งอำมรินทรวินิจฉัย ท่านเจ้ากรมมหาดไทยฝ่ายเหนือเอาร่างตรานี้กราบทูลพระกรุณา ให้หลวงศรีเสนาอ่านทูลเกล้า ฯ ถวาย มีพระราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ตกแทรกลงบ้าง วงกาเสียบ้าง แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีไปตามร่างนี้เถิด

วันเดือน ๔ แรม ๑๔ ค่ำปีมะโรงจัตวาศก ได้ส่งตรานี้ให้จมื่นมนเทียรพิทักษ์ ปลัดกรมพระตำรวจพระราชวังบวรถือไป

เหตุการณ์ในปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๗๖

ความตึงเครียดระหว่างสยามกับญวน สืบอนุสนธิมาแต่เหตุตามที่เล่าไว้ในตอนแรกนั้น เมื่อจะสรุปให้สั้นดังปรากฏในกระแสพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็มีความสำคัญอยู่ว่า ตั้งแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ญวนขอเอาเมืองพุทไธมาศ ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็กันเอาเมืองเขมรไปเป็นสิทธิของตัว มาถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้ (คือรัชกาลที่ ๓ ตอนต้น) ญวนก็กันเอาเขตต์แดนเมืองเวียงจันทร์ไปอีกเล่า จึงเหลือที่จะอดทน พอรุ่งขึ้นปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๗๖ พวกญวนที่เมืองไซ่ง่อนเป็นกบฏต่อพระเจ้าเวียดนามมินมาง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า เป็นโอกาศที่จะเอาเมืองเขมรคืนและให้ญวนหายกำเริบเสียบ้าง จึงโปรดให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สมุหนายก เป็นแม่ทัพใหญ่ผู้สำเร็จราชการยกทัพบกไปตีเมืองเขมร แต่ณวันเดือนอ้ายแรม ๕ ค่ำ แล้วให้ตีหัวเมืองญวนลงไปจนเมืองไซ่ง่อน และให้เจ้าพระยาพระคลังเป็นแม่ทัพเรือยกไปตีหัวเมืองเขมรและญวนตามชายทะเล แล้ว

ภาพแสดงการลำเลียงกองทัพ

ไปสมทบกับกองทัพบกตีเมืองไซ่ง่อนด้วยกัน พอเขมรทราบว่าไทยยกทัพใหญ่ออกไป สมเด็จพระอุทัยราชา (นักองค์จันท์) ก็รีบหนีออกนอกแดนเขมร เข้าไปอยู่ในความป้องกันของญวน

ส่วนทางเหนือและทางภาคอิสาณ ก็โปรดเกล้า ฯ ให้กองทัพบกยกแยกกันขึ้นไปอีก ๓ กอง คือ (๑) กองพระมหาเทพและพระยาวิเศษศักดา ยกขึ้นไปทางเมืองมหาชัย, เมืองพ้อง, เมืองพลาน (๒) กองพระราชรินทร์ยกขึ้นไปทางเวียงจันท์ ไปตีเมืองพวนบรรจบกับกองทัพฝ่ายเหนือ (๓) กองทัพฝ่ายเหนือเจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี (สมบุญ) เป็นแม่ทัพ ยกออกจากกรุงเทพ ฯ ณวันเดือนยี่ขึ้น ๖ ค่ำ เดินทัพขึ้นไปทางเมืองพิชัย ไปตั้งรวมพลที่ปากหลาย เพื่อรีบรุดขึ้นไปตีเมืองแถงหัวพันทั้งหก

เอกสารต่อไปนี้ จะบรรยายให้เห็นความพิสดารตามสมควร แต่เสียดายที่เอกสารได้มาไม่บริบูรณ์ ข้อความจึงมีเท่าที่ปรากฏในท้องตราอย่างเดียว

ฉะบับที่ ๑

ตราถึงเจ้าเมืองมุกดาหาร ตอบเรื่องรับผลเร่ว ขี้ผึ้ง ป่านใบ ตามจำนวนเกณฑ์ และชี้แจงข้อราชการบ้างเล็กน้อย

หนังสือ เจ้าพระยาจักรี ฯ มาถึงพระจันทสุริยวงศ์ เจ้าเมืองมุกดาหาร ด้วยบอกหนังสือแต่งให้ท้าวอุปฮาด ท้าวจันท์ชมภู ท้าวเพีย คุมผลเร่ว จำนวนปีมะโรงจัตวาศก (พ.ศ. ๒๓๗๕) หนัก ๔๘ หาบ กับขี้ผึ้ง ๒ หาบ ป่านใบ ๒ หาบ จำนวนเกณฑ์ลงไปทูลเกล้าฯ ถวาย แลว่าได้แต่งท้าวเพี้ยไปสืบราชการทางเมืองมหาชัย เมืองชุมพร เมืองพ้อง เมืองพลานเนือง ๆ มิได้ขาดราชการสงบอยู่ กับว่าเพียเมืองคุก ท้าวเพียเมืองมุกดาหาร ซึ่งไปตกค้างอยู่ต่างเมือง พาครอบครัวกลับคืนมา เป็นคนมาแต่เมืองมหาชัยชายหญิงใหญ่น้อย ๒๑๕ คน มาแต่เมืองชุมพรชายหญิงใหญ่น้อย ๖๙ คน มาแต่เมืองปาศักดิ์ เมืองอุบลชายหญิงใหญ่น้อย ๑๗ คน (รวมเป็น) ๓๕๑ คน แล้วณเดือนยี่ข้างขึ้นได้แต่งให้ท้าวเพี้ยไปกวาดเอาครอบครัวเมืองมุกดาหาร ซึ่งตกค้างอยู่แขวงเมืองชุมพร เมืองพ้อง เมืองพลาน ได้มาอีก ชายหญิงใหญ่น้อย ๗๐๖ คน เข้ากัน ๑๐๕๗ คน กับว่าณเดือน ๔ ข้างขึ้นได้แต่งให้ท้าวสุวอ เพียเชียงเหนือ ไปฟังราชการณเมืองนครพนม ได้ความว่า ณวันขึ้น ๑๔ ค่ำเดือน ๔ ญวนมีชื่อนายไพร่

๓๐ คน กับพวกเมืองมหาชัยนายไพร่ ๑๐๐ เศษ ลงมาเถิงท่าแขก ตั้งค่ายยาวด้านละ ๑๕ วา สูง ๘ ศอก แต่พวกญวนมาเถิงประมาณครู่หนึ่ง แล้วกลับคืนไปเสีย ยังประจำค่ายอยู่แต่พวกเมืองมหาชัย ได้ความว่าญวนให้มาตั้งอยู่ แลว่าณปีมะโรงจัตวาศก อาณาประชาราษฎรทำไร่นาเสีย ๒ ส่วน ได้ผลส่วนหนึ่ง เรียกข้าวขึ้นฉางได้แต่ ๖๐๐๐ ถัง ได้ส่งไปเมืองนครพนม ๑๕๐๐ ถัง จ่ายข้าหลวงไทยลาวไปมาราชการ ๑๓๐๐ ถัง แจกจ่ายครอบครัวที่ได้คืนมา ๒๖๐๐ ถัง ทุกวันนี้ราษฎรได้รับพระราชทานข้าวเจือกลอยเจือมันอยู่ทุกวัน นั้น ได้นำเอาหนังสือบอกขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา พาท้าวอุปหาต ท้าวจันท์ชมภู ท้าวเพี้ยเข้าเฝ้าทูลละออง ฯ ทรงพระกรุณาดำรัสถามด้วยข้อราชการเมืองมหาชัย ท้าวอุปหาตให้กราบทูลพระกรุณาว่า ลูกค้าเมืองมหาชัยมาค้าขายพูดกันว่า ญวนให้ลาวต่อเรือที่นำพลิกนา เมืองมหาชัย ๖ ลำ ว่าจะบรรทุกครัวพระบรมมาท่าแขก จึงทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งว่า ซึ่งพระจันทสุริยวงศ์ให้ท้าวเพี้ยขึ้นไปฟังราชการที่เมืองนครพนมได้ความว่า ญวนประมาณ ๓๐ กับลาว ๑๐๐ ลงมาตั้งอยู่ที่ท่าแขก แต่ญวนนั้นกลับคืนไปเสียแล้ว ความทั้งนี้เป็นความคิดญวน ด้วยญวนจะให้พระบรมพาครอบครัวมาตั้งอยู่ท่าแขก พระบรมได้ให้ท้าวทัง พระนคร ท้าวเพี้ย พาครอบครัวมาแต่ก่อนหลายพวกแล้ว นายทัพนายกองซึ่งรักษาเมืองนครพนม ไม่ให้ท้าวทัง พระนคร ท้าวเพี้ยตั้งอยู่ฟาก

ฝั่งข้างโน้น ท้าวทัง พระนคร ท้าวเพี้ย พาครอบครัวข้ามมาอยู่ฟากข้างเมืองนครพนมสิ้น ครั้นญวนจะให้พระบรมพาครอบครัวมา ก็กลัวนายทัพนายกองฝ่ายเราจะไม่ให้ตั้งอยู่ท่าแขก ญวนกับลาวเมืองมหาชัยจึงเอาผู้คนมามาก จะมาดูลู่ดูทางที่นายทัพนายกองซึ่งอยู่รักษาเมืองนครพนม ครั้นมาได้พูดจาและได้หนังสือนายทัพนายกองไป ก็จะเอาความไปบอกกล่าวคิดอ่านกัน ญวนรู้ความที่นายทัพนายกองฝ่ายเราแล้ว จะให้พระบรมพาครอบครัวมาหรือจะแต่งผู้คนมาหลอกลวงประการใดอีก ก็ยังหามีหนังสือบอกพระสุนทรราชวงศานายทัพนายกองลงไปไม่ และที่เมืองนครพนมก็ได้โปรดมีตราให้ขุนภักดีภูมินทร์นายกอง กองลาวเวียงจันท์ถือขึ้นไปแต่ก่อนว่า ถ้าญวนจะมาพูดจาด้วยครอบครัวเขตต์แดนประการใด สุดแต่ฝ่ายเราไม่ให้เขตต์แดนของเราถ่ายเดียว ถ้าญวนพาพระบรมและครอบครัวมาพูดจาแต่โดยดี การไม่ควรจะวิวาทก่อนก็อย่าเพ่อวิวาท ให้นายทัพนายกองทำดีไว้แต่ปาก บอกข้อราชการลงไปณกรุงเทพ ฯ ถ้าญวนพาพระบรมครอบครัวยกเป็นกระบวนทัพมา การเถิงจะวิวาทรบพุ่งกัน ก็ให้นายทัพนายกองต้านทานไว้ บอกข้อราชการไปเถิงหัวเมืองที่ใกล้และเมืองนครราชสีมา จะได้รีบยกรี้พลไปโดยเร็ว ช่วยกันรบพุ่งรักษาเขตต์แดนไว้ กว่ากองทัพกรุงเทพ ฯ จะขึ้นไปเถิง ความแจ้งอยู่ในท้องตราซึ่งโปรดขึ้นมาเถิงนายทัพนายกองเมืองนครพนมแต่ก่อนทุกประการแล้ว แต่ซึ่งอุปหาตให้กราบทูลพระกรุณา

ว่า ญวนให้ลาวต่อเรืออยู่ที่เมืองมหาชัยว่าจะบรรทุกครัวพวกเมืองนคร มาตั้งอยู่ท่าแขกนั้น แต่ก่อนที่เมืองมหาชัยก็หาเคยต่อเรือไม่ ถ้าแม้นญวนให้ต่อเรือจริง เห็นจะคิดราชการ ซึ่งว่าจะบรรทุกครัวเมืองนครพนมมานั้น ความหาจริงไม่ และฝ่ายพระจันทสุริยวงศ์อุปหาดท้าวเพีย ก็มิได้คิดอ่านแต่งผู้คนไปสืบสวนเอาความให้แน่ไม่ การรักษาเขตต์แดนบ้านเมืองจะประมาทแก่ราชการนั้นไม่ได้ ให้พระจันทสุริยวงศ์ อุปหาด ท้าวเพีย คิดอ่านแต่งคนเล็ดรอดไปสืบให้รู้ความว่า ญวนให้ต่อเรืออยู่กี่แห่ง กี่ตำบล จะเป็นเรือกี่ลำ ญวนจะคิดอ่านประการใด ให้สืบสวนเอาความให้แน่นอนจงได้ อย่าให้มีความประมาทไว้ใจแก่ราชการ กับให้แต่งกองลาดตระเวนสืบสวนราชการอยู่อย่าให้ขาด ถ้าได้ความประการใดก็ให้บอกไปถึงเมืองนครพนม และหัวเมืองที่ใกล้ให้รู้ราชการถึงกัน จะได้ช่วยกันคิดอ่านตริตรองราชการ กับให้เร่งรีบบอกลงไปณกรุงเทพ ฯ โดยเร็วจะได้รู้ข้อราชการ ซึ่งว่าเกลี้ยกล่อมครอบครัว และแต่งคนไปขับไล่เอาครอบครัวกลับคืนมาบ้านเมืองในปีมะโรงจัตวาศกได้เปนครัว ๑๐๐๐ เศษนั้น ก็เป็นความชอบอยู่แล้ว แต่ครอบครัวเมืองมุกดาหารยังกระจัดพลัดพรายไปอยู่ต่างบ้านต่างเมืองเป็นอันมาก ให้พระจันทสุริยวงศ์อุปหาดท้าวเพีย คิดอ่านเกลี้ยกล่อมเอาครอบครัวกลับคืนมาคงบ้านคงเมืองให้สิ้น จะได้เป็นกำลังรี้พลของเจ้าเมืองท้าวเพียทั้งปวงสืบไปภายหน้า กับซึ่งว่าได้จัดแจงส่งเข้าไปเมืองนครพนม

๑๕๐๐ ถังนั้น นายทัพนายกองจะได้จับจ่ายราชการ และผลเร่วสีผึ้ง ป่านใบ จำนวนเกณฑ์ซึ่งส่งลงไปนั้น ได้ให้ท้าวอุปหาดท้าวเพี้ยคุมไปส่ง เจ้าพนักงานชั่งได้ผลเร่วจำนวนปีเถาะ ๑ หาบ ๕๓ ชั่ง ปีมะโรง ๔๓ หาบ ๕๓ ชั่ง ๔๕ หาบ ๔๖ ชั่ง สีผึ้งหนัก ๑ หาบ ๖๒ ชั่ง ป่านหนัก ๒ หาบ ๑ ชั่ง รับไว้แล้ว และผลเร่วจำนวนปีมะโรงยังค้าง ๖ หาบ ๔๗ ชั่ง สีผึ้งค้าง ๒ หาบ ๘ ชั่ง ป่านค้าง ๕๘ ชั่งนั้น ให้พระจันทสริยวงศ์ท้าวเพี้ยจัดส่งลงไปให้ครบจำนวนอย่าให้ขาดค้างล่วงงวดล่วงปีต่อไปได้เป็นอันขาด

หนังสือมาณวันศุกร เดือน ๗ ขึ้น ๑๓ ค่ำปีมะเส็งนักษัตร-เบญจศก (พ.ศ.๒๓๗๖)

ร่างตรานี้ท่านปลายเชือกทำ ครั้นณวันเดือน ๗ ขึ้น ๑๒ ค่ำเพลาบ่าย ๆ พณ ฯ สมุหนายกว่าราชการณจวน หลวงราชเสนาได้เอาร่างตรานี้อ่านกราบเรียน สั่งให้ตกแทรกลงบ้าง วงกาเสียบ้าง แล้วสั่งว่าให้มีไปตามร่างนี้เถิด

วันขึ้น ๑๔ ค่ำเดือน ๗ ปีมะเส็งเบญจศก ได้ส่งตรานี้ให้ท้าวอุปหาดรับไป

ฉะบับที่ ๒

ตราสั่งหัวเมือง เรื่องให้เจ้าพระยาธรรมา (สมบุญ) เป็นแม่ทัพ

- - - - - - - - - - - - - - (ต้นฉะบับขาด) - - - - - - - - - - - -

- - - ซื่อให้การต้องคำกันว่า องเกียนอานบุตรเจ้าเวียดนามคนเก่า มีหนังสือลงมาเถิงองพองายซึ่งอยู่ณเมืองไซ่ง่อน ให้ชักชวนพวกองตากุญคนเก่าคิดเป็นการกบฎขึ้น ข้างเมืองตังเกี๋ยนั้นองเกียน-อานก็ได้นัดหมายให้พวกเมืองตังเกี๋ยคิดกบฎต่อเจ้าเวียดนามให้พร้อมกันกับเมืองไซ่ง่อน ครั้นองพองายรู้หนังสือแล้ว จึงชัก-ชวนจีนบงบางเป็นจีนผู้ใหญ่อยู่ในเมืองไซ่ง่อน ไปถอดเอาขุนนางขององตากุญคนเก่า ซึ่งเจ้าเวียดนามให้จำไว้ กับคนโทษในคุกเมืองไซ่ง่อนออกได้สิ้น คิดพร้อมใจกันจับองตากุญเจ้าเมืองไซ่ง่อนคนใหม่กับขุนนางผู้ใหญ่ฆ่าเสีย แล้วเกลี้ยกล่อมได้ญวนเข้าเพศฝรั่ง ญวนตังเกี๋ยกับพวกจีนเข้าด้วยเป็นอันมาก องพองายกับพวกกบฎตั้งกันเป็นองเหากุญ องหวีกุญ องเตียนกุญ องเสียนหอง แบ่งกันคุมกองทัพยกลงมาตีเมืองล่องโห้ เมืองสมิถ่อเมืองโจดกเมืองพุทไธมาศ ตีได้สิ้นแล้ว กวาดเอาสะเบียงอาหารเครื่องสาตราวุธปืนใหญ่ปืนน้อย ขึ้นไปไว้ในเมืองไซ่ง่อนสิ้น ญวนที่ยังไม่เข้ากับพวกกบฎ รวบรวมไพร่พลเข้าได้ แต่เครื่องสาตราวุธมีน้อย ยกไปตีพวกกบฎเมืองไซ่ง่อน พวกกบฎเอาปืนใหญ่ยิงสาดกราดออกมา พวกซึ่งเข้าข้างเจ้าเวียดนามถูกปืน

ล้มตาย แตกกระจัดกระจาย แล้วกลับรวบรวมกันยกไปตีพวกกบฏอีก พวกกบฏตีแตกทุกครั้ง สู้รบกันมาแต่เดือน ๑๐ จนเดือน ๑๑ - ๑๒ ผู้คนตายประมาณ ๑๐๐๐๐ พวกกบฏรวบรวมไพล่พลเข้าไว้ในกำแพงเมืองไซ่ง่อนได้มาก พร้อมทั้งสะเบียงอาหารเครื่องสาตราวุธ แล้วก็หามีกองทัพเมืองเว้ยกลงมากระทำกับพวกกบฏไม่ ข้างเมืองตังเกี๋ยนั้นก็ว่ายกกองทัพลงมาเมื่อเดือน ๔ ข้างขึ้น ญวนตังเกี๋ยตีหัวเมืองซึ่งขึ้นกับเมืองเว้ได้ ๕ หัวเมืองแล้ว ยังรบพุ่งกันอยู่ เจ้าเวียดนามต้องรักษาบ้านเมืองเป็นพะว้าพะวัง ไม่ได้ให้กองทัพลงมาตีพวกกบฏที่เมืองไซ่ง่อน จึงทรงพระราชดำริเห็นว่า จีนมีชื่อ ๒๘ คน เป็นจีนอยู่ในบ้านในเมือง ได้รู้เห็นถ้วนถี่ ความเป็นแน่นอนอยู่แล้ว เมืองญวนเกิดการกบฏขึ้นทั้งสองฝ่าย พวกกบฏก็มีกำลังมาก จะรบพุ่งกัน เห็นการจะยืดยาวไปอยู่ และเมืองเขมรหัวเมืองลาวฝ่ายแดนกรุงเทพ ฯ ญวนมาครอบงำเกียดกันเอาไว้แต่ครั้งกรุงยังเป็นศึกติดพันอยู่กับพะม่า และครั้งเวียงจันท์เป็นกบฏ กับครอบครัวเมืองเวียงจันท์ ครัวหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ไปตกค้างอยู่ตามหัวเมืองเหล่านั้นก็มาก ทรงพระราชดำริจะให้กองทัพไปตีคืนเอาบ้านเมืองครอบครัวมา คงเป็นไพร่พลข้าขอบขัณฑเสมากรุงเทพ ฯ ตามเดิมเหมือนแต่ก่อน แต่เห็นการยังหาเป็นทีทำไม่ จะหนักแรงทแกล้วทหารรี้พล จึงโปรดให้งดรอมา บัดนี้การได้ท่วงที จะไปตีคืนเอาบ้านเมืองครอบครัว

ของเรามา เห็นได้โดยง่ายไม่สู้ลำบากหนักแรง ทั้งเทศกาลนี้ก็เป็นฤดูแล้งอยู่แล้ว จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ยกทัพใหญ่กรุงเทพ ฯ ทั้งทัพบกทัพเรือออกไปให้พร้อมกัน และทัพบกทางเมืองพระตะบองนั้น โปรดให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา ที่สมุหนายกเป็นแม่ทัพใหญ่ผู้สำเร็จราชการสิทธิขาด คุมรี้พลกองทัพพร้อมไปด้วยนายทัพนายกอง เครื่องสาตราวุธปืนใหญ่น้อย ยกออกไปคิดราชการคืนเอาเมืองเขมรแต่ณวันเดือนอ้าย แรม ๕ ค่ำ ปีมะเส็ง เบญจศก (จ. ศ. ๑๑๙๕ พ. ศ. ๒๓๗๖) ฝ่ายทางเมืองมหาชัย เมืองพอง เมืองพลานนั้น ก็ได้ให้พระมหาเทพ พระยาวิเศษศักดา คุมกองทัพกรุงเทพ ฯ กองทัพหัวเมืองฝ่ายตะวันออกยกขึ้นไปแล้ว บัดนี้โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาธรรมาเป็นแม่ทัพคุมกองทัพกรุงเทพ ฯ ยกขึ้นมาทางเมืองพิชัย ยกไปตั้งอยู่ณปากหลาย จัดให้พระยาพิชัย ให้กรมการ คุมกองทัพเมืองพิชัย ๕๐๐ คนยกไปเมืองหลวงพระบาง บรรจบกับกองทัพเมืองหลวงพระบาง ยกไปตีเมืองแถงหัวพันทั้งหก ซึ่งต่อแดนเมืองหลวงพระบางทางหนึ่ง จะได้จัดกองทัพเมืองพิศณุโลก เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองพิจิตร์ ปากเห็อง เมืองเพ็ชรบูรณ์ เมืองแพร่ เมืองน่าน ยกไปทางเมืองเชียงทันไปตีเมืองพวนทางหนึ่ง และทางเมืองพวนก็ได้โปรดให้พระราชรินทร์คุมกองทัพยกขึ้นไปทางเมืองเวียงจันท์หนึ่ง ไปตีเมืองพวนบรรจบกองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือด้วยแล้ว กำหนดเจ้า

พระยาธรรมาแม่ทัพได้ยกจากกรุงเทพ ฯ ณวันเดือนยี่ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีมะเส็ง เบญจศก ให้พระสุริยวงษาเจ้าเมืองหล่มศักดิ์ พระยาพิศณุโลก พระยาสวรรคโลก พระยาสุโขทัย พระพิจิตร์ พระยาพิชัย พระอนุพินาส พระยาเพ็ชรบูรณ์ เจ้าเมืองเลย เจ้าเมืองแก่นท้าว กรมการ คุมกองทัพเมืองพิศณุโลก ๑๐๐๐ คน เมืองสวรรคโลก ๕๐๐ คน เมืองสุโขทัย ๖๐๐ คน เมืองพิจิตร์ ๑๔๐ คน เมืองพิชัย ๕๐๐ คน ปากเหือง ๒๐๐ คน กองทัพเมืองเพ็ชรบูรณ์ เมืองหล่มศักดิ์ เมืองแก่นท้าว เมืองเลย สี่หัวเมืองเป็นคน ๑๓๔๐ คน ให้พร้อมสรรพไปด้วยเครื่องสาตราวุธ โคต่างช้างม้าสะเบียงอาหาร ตามท้องตราแต่ก่อน รีบยกไปเข้ากองทัพเจ้าพระยาธรรมา ณเมืองพิชัย ณปากหลาย โดยเร็ว เจ้าพระยาธรรมาจะได้จัดกองทัพให้ยกไปตีเมืองพวนหัวพันทั้งหก กวาดเอาครอบครัวเมืองเวียงจันท์ ครัวหัวเมืองลาวซึ่งเป็นข้าขอบขันธเสมา กรุงเทพ ฯ คืนมาให้สิ้น จัดแจงบ้านเมืองครอบครัวเสียให้สำเร็จในระหว่างญวนยังรบพุ่งกันอยู่ จะไม่ได้หนักแรงมือทแกล้วทหารและไพร่พล ถ้ากองทัพหัวเมืองใด ตีกวาดได้ครอบครัวมา ก็จะได้เอามาใส่บ้านใส่เมืองเป็นกำลังรี้พลต่อไป ถ้าและเจ้าพระยาธรรมาแม่ทัพ เจ้าเมือง กรมการ นายทัพนายกอง ยกกองทัพขึ้นไปเถิงปากหลายแล้ว ก็ให้จัดกองทัพเมืองพิชัย ให้พระยาพิชัยรีบยกขึ้นไปคุมกองทัพเมืองหลวงพระบาง ยกขึ้นไปตีเมืองแถงหัวพันทั้งหกให้ทัน

ท่วงที และซึ่งจะยกไปตีเมืองพวนนั้น ให้มีหนังสือกำหนดวันไปถึงกองทัพพระราชรินทร์ ซึ่งตั้งอยู่ณเมืองหนองคาย ให้รู้นัดหมายวันคืนยกไปตีเมืองพวนบรรจบให้พร้อมกัน และซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาธรรมาแม่ทัพยกขึ้นมาจัดแจงกองทัพยกไปตีเมืองพวน เมืองแถงหัวพันทั้งหกครั้งนี้ ได้มีพระราชโองการดำรัสสั่งเจ้าพระยาธรรมาขึ้นมาทุกประการแล้ว ให้เจ้าเมือง กรมการ นายทัพนายกองพึงบังคับบัญชา เจ้าพระยาธรรมาแม่ทัพจงพร้อมมูล ตั้งใจทำราชการฉลองพระเดชพระคุณอย่าให้เสียราชการไปแต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้ ถ้าเจ้าเมือง กรมการนายทัพนายกองคุมไพร่พลยกไปไม่ทันท่วงที จะเอาตัวเป็นโทษตามอาญาศึก ถ้าเจ้าเมือง กรมการ ได้ยกไปจากเมืองวันใดเป็นคนนายไพร่เท่าใด จัดให้ผู้ใดอยู่รักษาบ้านเมืองนายไพร่มากน้อยเท่าใด ให้บอกลงไปให้แจ้ง อนึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาชัยบูรณ์ ถือตรากำหนดยกกองทัพเมืองพิชัย เมืองพิศณุโลกเมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองแพร่ เมืองน่าน ขึ้นมาให้พระยาพิศณุโลก แต่งกรมการถือตราเมืองพิชัย เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย ไปส่งให้เจ้าเมืองกรมการโดยเร็วแต่ตราเมืองแพร่ เมืองน่าน นั้น ให้พระยาชัยบูรณ์ถือขึ้นไปส่งให้กับพระยาแพร่ พระยาน่าน แล้วพระยาชัยบูรณ์จะได้พูดจาว่ากล่าวให้พระยาแพร่ พระยาน่าน ให้จัดแจงสะเบียงอาหารไปส่งกองทัพณปากหลาย แล้วโปรดให้พระยาชัยบูรณ์อยู่ด้วยเจ้า

พระยาธรรมาแม่ทัพณป่ากหลาย จะได้จัดแจงเร่งรัดสะเบียงอาหาร แจกจ่ายไพร่พลกองทัพ

หนังสือมาณวันอังคาร เดือนอ้าย ขึ้น ๘ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๙๕ ปีมะเส็ง เบญจศก

วันพฤหัศบดี เดือนอ้าย ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีมะเส็ง เบญจศก ได้ส่งตราเร่งกองทัพเมืองพิศณุโลก เมืองพิชัยเมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองพิจิตร์ ให้พระยาชัยบูรณ์เมืองพิศณุโลกถือไป

วันเดือนอ้าย ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีมะเส็ง เบญจศก ได้ส่งตราเร่งกองทัพเมืองเพ็ชรบูรณ์ ให้หลวงวังเมืองเพ็ชรบูรณ์ ถือไป.

ฉะบับที่ ๓
ตราถึงพระยาแพร่, พระยาน่าน

หนังสือเจ้าพระยาจักรี ฯ มาถึงพระยาแพร่ พระยาน่าน ด้วยทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งว่า มีตราขึ้นมาแต่ก่อนว่า ราชการฝ่ายข้างเมืองญวนสืบได้ความทั้งทางบกทางเรือต้องกันว่า บุตร์เจ้าเวียดนามองค์ก่อนซึ่งเป็นบุตร์เลี้ยงองตากุญ กับหมาหลาน กับบาเลินเมียองตากุญคนเก่าอยู่ที่เมืองไซ่ง่อน คิดชักชวนได้จีนญวน ซึ่งเข้าเพศฝรั่งกับญวนแกวซึ่งอยู่ในเมืองไซ่ง่อน เมืองบันแงะ เป็นอันมาก ให้ถอดบุตร์เจ้าเมืองพุทไธ

มาศกับพวกจีนญวนนักโทษซึ่งต้องเวนจำออกให้เข้าด้วย จับเจ้าเมืองไซ่ง่อนคนใหม่ฆ่าเสียแล้ว แต่งกองทัพไปตีเมืองสมิถ่อ เมืองล่องโห้ เมืองสะแดก เมืองพุทไธมาศ จับเจ้าเมืองกับขุนนางฆ่าเสียเป็นหลายคน ตั้งแต่งเจ้าเมืองขึ้นใหม่ รบกันมาแต่ณเดือน ๘ จนเดือน ๑๒ ยังหาสงบไม่นั้น กรุงเทพ ฯ กับกรุงเวียดนามเป็นทางพระราชไมตรีกัน แม้นเจ้าเวียดนามมีพระราชสารเข้ามาขอกองทัพ การควรจะช่วยก็จะไปช่วย ถ้าไม่ควรจะช่วยก็ไม่ช่วย ประการหนึ่งพวกกบฏได้แผ่นดินเมืองญวน พวกกบฏหาได้เป็นไมตรีกับกรุงเทพ ฯ ไม่ เขตต์แดนกรุงเทพ ฯ กับเขตต์แดนเมืองญวน ก็ต่อแดนเมืองลาวเมืองเขมรฝ่ายตะวันออก และทางฝ่ายเหนือต่อกันกับแดนเมืองหลวงพระบางจะไว้ใจกับราชการหาได้ไม่ ให้เกณฑ์กองทัพใหญ่ณกรุงเทพ ฯ ทั้งทัพบกทัพเรือ และกองทัพหัวเมืองเตรียมไว้ให้พร้อมสรรพ ถ้ามีราชการกองทัพเมืองแพร่ เมืองน่าน จะได้ยกไปทางเมืองหลวงพระบาง บรรจบกองทัพเมืองฝ่ายเหนือ แม้นแผ่นดินเมืองญวนเห็นจะเป็นของพวกกบฏแล้ว จะได้ยกกองทัพไปตีเมืองพวนหัวเมืองลาว ซึ่งขึ้นกับเมืองเวียงจันท์ไปแอบอิงพึ่งญวนอยู่หลายเมือง กวาดเอาไพร่พลครอบครัวมาใส่บ้านใส่เมือง ว่ารักษาด่านพาเอาตัวจีนเจ จีนยัง จีนมีชื่อเข้ากัน ๒๘ คนเข้ามาแจ้งความว่า จีนมีชื่อ ๒๘ คนได้ญวนเป็นภรรยา........(ลบ)..........เมือง.......(ลบ).........อยู่เมืองไซ่ง่อน ๕ คน เมืองล่องโห้

๒๒ คน เมืองพุทไธมาศ ๑ คน พากันลงเรือหนีมา พระยาจันทบุรีกรมการส่งตัวจีนมิ่ชื่อเข้าไปณกรุงเทพ ฯ ถามจีนมิ่ชื่อให้การต้องคำกันว่า องเกียนอานบุตร์เจ้าเวียดนามคนเก่า มีหนังสือลงมาเถิงองพองายซึ่งอยู่ณเมืองไซ่ง่อน ให้ชักชวนพวกพ้องององตากุญคนเก่าคิดเป็นการกบฎขึ้น ข้างเมืองตังเกี๋ยนั้น องเกียนอานก็ได้นัดหมายให้พวกเมืองตังเกี๋ย คิดกบฎต่อเจ้าเวียดนามให้พร้อมกันกับเมืองไซ่ง่อน ครั้นองพองายรู้หนังสือแล้วจึงชักชวนจีนบงบางเป็นจีนผู้ใหญ่อยู่ในเมืองไซ่ง่อน ไปถอดเอาขุนนางขององตากุญคนเก่าซึ่งเจ้าเวียดนามให้จำไว้ กับคนโทษในคุกเมืองไซ่ง่อนออกได้สิ้น คิดพร้อมใจกันจับองตากุญเจ้าเมืองไซ่ง่อนคนใหม่กับขุนนางผู้ใหญ่ฆ่าเสีย แล้วเกลี้ยกล่อมได้ญวนเข้าเพศฝรั่ง ญวนตังเกี๋ยกับพวกจีนเข้าด้วยเป็นอันมาก องพองายกับพวกกบฎตั้งกันเป็นท้องเหากุญ องหวีกุญ องเตียนกุญ องเสียนหวง แบ่งกันคุมกองทัพลงมาตีเมืองล่องโห้ เมืองสมิถ่อ เมืองโจดก เมืองพุทไธมาศ ตีได้สิ้นแล้วกวาดเอาสะเบียงอาหาร เครื่องสาตราวุธปืนใหญ่น้อยขึ้นไปไว้เมืองไซ่ง่อนสิ้น ญวนที่ไม่เข้ากับพวกกบฎรวบรวมกันเข้าได้ไพร่พลมากอยู่ แต่เครื่องสาตราวุธมีน้อยยกไปตีพวกกบฎเมืองไซ่ง่อน พวกกบฎเอาปืนใหญ่ยิงกราดสาดออกมา พวกซึ่งเข้าข้างเจ้าเวียดนามถูกปืนล้มตายแตกกระจัดกระจาย แล้วกลับรวบรวมกันยกไปตีพวกกบฎอีก พวกกบฎตีแตกทุกครั้ง สู้รบกันมา

แต่เดือน ๑๐ จนเดือน ๑๑ เดือน ๑๒ ผู้คนตายประมาณ ๑๐๐๐๐เศษ พวกกบฏรวบรวมไพร่พลได้มาก พร้อมทั้งสะเบียงอาหารเครื่องสาตราวุธ แล้วก็หามีกองทัพเมืองเวียกลงมากระทำกับพวกกบฏไม่ ข้างเมืองตังเกียนั้นก็ว่ายกกองทัพลงมาเมื่อเดือน ๘ ข้างขึ้น ญวนตังเกี๋ยตีหัวเมืองซึ่งขึ้นกับเมืองเว้ได้ ๕ หัวเมือง แล้วยังรบพุ่งกันอยู่ จึงทรงพระราชดำริเห็นว่า จีนมีชื่อ ๒๘ คนเป็นจีนมีภรรยาญวนอยู่ในบ้านในเมือง ได้รู้เห็นถ้วนถี่ความเป็นแน่นอนอยู่แล้ว เมืองญวนเกิดการกบฏขึ้นทั้งสองฝ่าย พวกกบฏก็มีกำลังมาก เขตต์แดนเมืองญวนกับแดนเมืองลาวเมืองเขมรต่อกัน และเมืองเขมร พุทไธเพ็ชรกับเมืองพวน เมืองมหาชัย เมืองพอง เมืองพลาน เมืองชุมพร เมืองคำเกิด เมืองคำมวน หัวพันทั้งหก หัวเมืองทั้งปวงนี้เป็นข้าขอบขันธเสมากรุงเทพ ฯ มาแต่ก่อน แล้วครอบครัวเวียงจันทร์ ครัวหัวเมืองลาวไปตกค้างอยู่ก็มาก ครั้นจะละทิ้งไว้นานไปแผ่นดินเมืองญวนเป็นของพวกกบฏแล้ว ญวนพวกกบฏก็จะครอบงำเอาบ้านเมืองไพร่พลครอบครัวทั้งนี้เสีย จะไปติดเอาบ้านเมืองครอบครัวมาก็จะหนักแรงรี้พล เดิมมาทว่าแผ่นดินเมืองญวนยังเป็นของเจ้าเวียดนาม ๆ เป็นทางพระราชไมตรีกับกรุงเทพ ฯ ก็จริง แต่เจ้าเวียดนามมาเบียดเบียนเอาบ้านเมืองเหล่านี้ ซึ่งเป็นเขตต์แดนกรุงเทพ ฯ ไปไว้ การครั้งนี้เป็นที่กรุงเทพ ฯ จะยกกองทัพไปจัดแจงคืนเอาบ้านเมืองปลายเขตต์แดนเสียให้สำเร็จ ในระหว่างพวกกบฏ

ยังไม่ได้แผ่นดินเมืองญวน ทั้งจะได้ฟังราชการข้างเมืองญวนด้วย และทางเมืองเขมรนั้น ได้โปรดให้กองทัพใหญ่ทั้งทัพบกทัพเรือ พร้อมไปด้วยแม่ทัพนายกองรี้พลเป็นอันมาก ยกออกไปแต่ณวัน เดือนอ้ายแรม ๕ ค่ำ ฝ่ายทางเมืองมหาชัย เมืองพอง เมืองพลาน นั้น ก็ได้ให้พระมหาเทพ พระยาวิเศษศักดา คุมกองทัพ กรุงเทพ ฯ กองทัพหัวเมืองฝ่ายตะวันออกยกขึ้นไปแล้ว บัดนี้ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาธรรมาเป็นแม่ทัพคุมกองทัพ กรุงเทพ ฯ กองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือ ยกขึ้นไปคิดราชการจัดแจง กองทัพเมืองพิชัย เมืองหลวงพระบาง บรรจบกันยกไปตีเมือง แถงหัวพันทั้งหก ซึ่งต่อแดนกับเมืองหลวงพระบางทางหนึ่ง จะ ได้จัดทัพยกไปตีเมืองพวนทางหนึ่ง และทางเมืองพวนก็ได้โปรด ให้พระราชรินทร์คุมกองทัพยกขึ้นไปทางเมืองเวียงจันทร์ทางหนึ่ง ไปตีเมืองพวนบรรจบกองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือด้วยแล้ว กำหนด เจ้าพระยาธรรมาแม่ทัพได้ยกจากกรุงเทพ ฯ ณวันเดือนยี่ขึ้น ๖ ค่ำปีมะเส็งเบญศก เจ้าพระยาธรรมาแม่ทัพจะได้ยกขึ้นไปจัด แจงกองทัพณปากหลาย และกองทัพเมืองนคร เมืองเชียงใหม เมืองตาก เมืองเถิน ระยะทางไกลจะยกไปเห็นจะไม่ทัน อย่า ให้พระยาแพร่ พระยาน่าน คอยกองทัพเมืองนครเมืองเชียงใหม่ เมืองเถิน ให้พระยาแพร่ พระยาน่าน บุตร์หลานแสนท้าว เร่งคุม กองทัพเมืองแพร่ ๕๐๐ คน เมืองน่าน ๒๕๐๐ คน ให้พร้อมสรรพ ไปด้วยเครื่องสาตราวุธโคต่างช้างม้าสะเบียงอาหาร รีบยกไปเข้า

กองทัพเจ้าพระยาธรรมาณปากหลาย ให้พร้อมกันทันท่วงที่โดยเร็ว เจ้าพระยาธรรมาแม่ทัพจะได้จัดกองทัพยกไปตีเมืองพวนหัวพันทั้งหก กวาดเอาครอบครัวเมืองเวียงจันท์ครัวหัวเมืองลาวซึ่งเป็นข้าขอบขันธเสมากรุงเทพ ฯ คืนมาให้สิ้น จัดแจงบ้านเมืองครอบครัวเสียให้สำเร็จระหว่างญวนยังรบพุ่งกันอยู่ จะไม่ได้หนักแรงมือทะแกล้วทหารไพร่พล ถ้ากองทัพเมืองใดตีกวาดได้ครอบครัวมา ก็จะได้เอามาใส่บ้านใส่เมืองเป็นกำลังรี้พลต่อไป และกองทัพซึ่งยกขึ้นไปพร้อมกันณปากหลายครั้งนี้ ไพร่พลกองทัพเถิง ๗๐๐๐ เศษ ๘๐๐๐ เมืองหลวงพระบางก็ต้องยกกองทัพไปกับกองทัพเมืองพิชัย ไปตีเมืองแถงทางหนึ่งแล้ว ทั้งส่งสะเบียงกองทัพทางเมืองแถงทางปากหลายด้วย กำลังเมืองหลวงพระบางเมืองเดียวจะส่งสะเบียงกองทัพทั้งสองทางเห็นไม่ทัน กองทัพณปากหลายจะขัดสะเบียงอาหารก็จะเสียราชการไป การสะเบียงอาหารเป็นกำลังศึกสงครามสำคัญนัก เมืองแพร่ เมืองน่านจะไปปากหลายทางใกล้กว่าเมืองหลวงพระบาง ให้พระยาแพร่พระยาน่านเห็นกับราชการแผ่นดิน ช่วยคิดอ่านจัดแจงข้าวที่เมืองแพร่เมืองน่านบรรทุกช้างโคต่างไปส่งกองทัพณปากหลาย เพิ่มเติมกันกับเข้าเมืองหลวงพระบาง แจกจ่ายไพร่พลกองทัพกรุงเทพ ฯ กองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือ ทั้งกองทัพเมืองแพร่เมืองน่านให้พอทั่วเถิงกันอย่าให้กองทัพอดอยากเสบียงอาหารได้ จะได้คิดราชการโดยสะดวก และซึ่งโปรดให้เจ้าพระยาธรรมาเป็นแม่ทัพยกขึ้นไปคิด

ราชการครั้งนี้ ได้มีพระราชโองการดำรัสสั่งเจ้าพระยาธรรมาขึ้นมาทุกประการแล้ว ให้พระยาแพร่ พระยาน่าน บุตร์หลานแสนท้าวนายทัพนายกองทั้งปวงฟังบังคับบัญชาเจ้าพระยาธรรมาแม่ทัพ ให้พร้อมมูลกันอย่าให้เสียราชการได้ ให้พระยาแพร่ พระยาน่านตั้งใจฉลองพระเดชพระคุณ ให้ได้ไพร่พลกองทัพยกไปให้ทันท่วงที ทั้งสะเบียงอาหารซึ่งจะลำเลียงส่งกองทัพณปากหลายก็ให้ได้ทันจ่ายกองทัพ จัดแจงให้ได้ราชการทั้งสองอย่าง จะได้เป็นบำเหน็จความชอบกับพระยาแพร่ พระยาน่าน บุตร์หลานแสนท้าวทั้งปวงมากยิ่งขึ้นไป

หนังสือมาณวันอังคารเดือนอ้ายขึ้น ๘ ค่ำปีมะเส็งเบญศก (พ.ศ. ๒๓๗๖)

วันเดือนอ้ายแรม ๗ ค่ำ ได้ส่งตราเมืองแพร่เมืองน่าน ให้พระยาชัยบูรณ์ถือไป

ฉะบับที่ ๔

ตราถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)

. . .(ลบ) ฤทธิ์มีหนังสือไปว่า โปรดให้กำปั่นบรรทุกข้าวสาร ๕๐ เกวียนออกมาพระราชทานเจ้าพระยาบดินทรเดชาฯ มีหนังสือไปให้พระยาพิชัยรณฤทธิ์ส่งข้าวสารให้พระฤทธิสงคราม ขุนพรโภชนาที่เมืองกระพงโสม แล้วให้กำปั่นไปลาดตระเวนติดปากน้ำ

เมืองพุทไธมาศไว้ และว่าข้าวซึ่งจะขนออกไปทางท่าสวายระยะทางไกล จะขอรับพระราชทานข้าวเปลือกที่เมืองจันทบุรี เมืองตราด ๘๐๐ เกวียนศีริเป็นข้าวสาร....... ได้มีหนังสือมาเกนให้เจ้าเมืองกรมการเมืองจันทบุรี กรมการเมืองตราด สีข้าวจัดคน และเรือบรรทุกข้าวบรรทุกเกลือไปส่งณะเมืองกระพงโสม จะจัดเกวียนมารับขนไปณอุดงมีชัยระยะทางไกล ๓ คืน ๔ คืนก็เถิง หาลำบากกับไพร่พลหนักไม่ และหนังสือซึ่งมีเข้าไปเถิงพระยาราชสุภาวดี ใจความว่า การซึ่งจะคิดกระทำต่อไปข้างหน้า ขอสติปัญญาพระยาราชสุภาวดีช่วยฟังกระแสพระราชดำริให้ถ้วนถี่ นั้น ได้นำหนังสือบอกขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบใต้ฝ่าละออง ฯ ทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้า ฯ ว่า การศึกสงครามควรจะรบก็รบกัน ควรจะพูดก็พูดกัน ชอบด้วยราชการแล้ว ความประการหนึ่งประการใดก็ได้มีตราโปรดเกล้า ฯ ออกมาแต่ก่อน ๆ ทุกอย่าง เจ้าพระยาบดินทรเดชา ฯ คิดราชการเห็นการประการใดก็ให้ผ่อนปรนไปตามการ อย่าให้เสียชั้นเชิงกับญวนได้ บัดนี้โปรดเกล้า ฯ ให้นายสิทธิ นายเวนมหาดเล็ก กลับออกมาฟังราชการณอุดงมีชัยอีก นายสิทธิ นายเวนมหาดเล็ก- - - - - - - -

- - - - - - - - - - - - - -(ต้นฉบับขาด) - - - - - - - - - - - -

เหตุการณ์ในปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๗๗

กองทัพบกทัพเรือไทยไปรบญวนจนถึงเมืองโจดก บังเอิญกองทัพเรือทำการอ่อนแอ ในที่สุดทัพไทยต้องถอยหมด เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) ถอยทัพเรือมาพักอยู่จันทบุรี แล้วเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จึงถอยทัพบกมาตั้งมั่นอยู่เมืองปัตบอง

ฝ่ายเขมรรู้ว่ากองทัพไทยทำการไม่สำเร็จต้องถอยกลับ ก็พากันก่อการกำเริบต่อสู้กองทัพไทย บรรดาที่ตั้งรักษาเมืองสำคัญของเขมร และระดมทำร้ายกองทหารไทยย่อย ๆ ที่ล่ากลับจากเมืองญวนเสียหายมาก

นายทัพนายกองไทยและเขมร ที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ให้อยู่รักษาเมืองพนมเปิญ มีอาทิคือ พระยาราชโยธา จมื่นสมุหพิมาน พระยาอภัยภูเบศ (เชด) เจ้าองค์อิ่ม เจ้าองค์ด้วง เมื่อทราบว่าเขมรหลายเมืองก่อการกำเริบซึ่งอาจจะสมทบกันไประดมตีเมืองพนมเปิญอีก เกรงว่ากำลังที่มีอยู่จะต่อต้านไม่ไหว จึงรีบกวาดต้อนครัวเมืองพนมเปิญ ยกมาพักอยู่เมืองโพธิสัตว์ พวกเขมรกำเริบ ก็ไล่ตามมาทำร้าย กองทัพไทยที่ตั้งรักษาด่านทางในระหว่าง ก็ช่วยป้องกันชาวเมืองพนมเปิญ และขับไล่พวกเขมรแตกพ่ายไป

ฝ่ายองเตียนกุญ แม่ทัพญวน เห็นว่ากองทัพไทยถอย

ภาพแสดงการลำเลียงกองทัพ

กลับหมดแล้ว จึงให้องค์จันเบยคุมพล ๑๐๐๐ พาสมเด็จพระอุทัยราชา (นักองค์จันท์) ขึ้นมาตั้งอยู่เมืองพนมเปิญ ถึงเดือนยี่สมเด็จพระอุทัยราชาประชวนไข้พิศม์ถึงพิราลัย ญวนจึงยกนักองค์มี เจ้าหญิงราชธิดาสมเด็จพระอุทัยราชา ให้เป็นเจ้าเมืองพนมเปิญโดยตำแหน่ง (เพราะราชบุตรไม่มี) แต่ราชการทั้งปวงสิทธิขาดอยู่กับญวนสิ้น

ส่วนที่เมืองพัตบอง พระยาอภัยภูเบศ (เชด) ถึงอนิจกรรม จึงทรงพระกรุณาโปรดให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สมุหนายก แม่ทัพใหญ่ ผู้สำเร็จราชการ ดำเนินการตามกระแสพระบรมราชโองการ ให้ยกเจ้าองค์อิ่มขึ้นเป็นผู้ครองเมืองพัตบองไปพลาง จนกว่าเหตุการณ์ในเมืองเขมรสงบเรียบร้อยแล้ว จึงจะทรงพระราชดำริเชิดชูอิศรศักดิ์ของเจ้านายเขมรให้สมควรยิ่ง ๆ ขึ้นไปอีก แล้วโปรดให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) กลับเข้ามากรุงเทพ ฯ

ทางเหนือและทางภาคอิสาน กองทัพไทยยกขึ้นไปโดยสะดวก ทำการเกลี้ยกล่อมบ้าง กวาดต้อนบ้าง ตามสมควรแก่เหตุการณ์ ขยายเขตต์ไปจนถึงเมืองพวน

เมืองพวนนั้นอยู่ใกล้อาณาเขตต์นครเวียงจันทน์ และดินแดนด้านตะวันออกก็ติดต่อกับอาณาจักรญวน

ต่อไปนี้จงตรวจดูเอกสารต่าง ๆ ซึ่งจะให้หลักฐานประกอบความรู้แจ่มแจ้งขึ้นมาก

ฉะบับที่ ๑
ตราตอบเจ้าพระยาธรรมา (สมบุญ)
เรื่องกวาดต้อนเมืองพวน

การฉลองพระเดชพระคุณสืบไป. . . . .
สิ้นครอบครัวหลบหลีกแอบแฝง. . . . .
ฐานบ้านเรือนต่อไป ก็จะเป็นทาง. . . . .
ญวนไปข้างหน้า ให้ว่ากล่าวกับเจ้า. . . . .
เพี้ยพวกเมืองพวนและเจ้าเมือง. . . . .
ผู้คนไปเกลี้ยกล่อมเอาครอบครัว. . . . .
ถ้าในปีมะเมียฉอศก (พ.ศ. ๒๓๗๗) นี้เห็นว่าจะเกลี้ยกล่อมเอาพวนไม่สิ้น จะตกค้างอยู่บ้าง ก็ให้กำชับเจ้าเมือง, ท้าวเพี้ย เมืองหนองคาย, เมืองหนองหาร, เมืองไชยบุรีให้แต่งผู้คนรักษาด่านทางสืบสวนฟังข้อราชการจงกวดขัน ให้ระวังระไวอย่าให้พวนซึ่งกวาดมาแล้วหนีกลับไปบ้านเมืองได้ เข้าฤดูแล้งก็ให้คิดเกลี้ยกล่อมเอาพวนซึ่งตกค้างอยู่นั้นต่อไป ถ้าจะเอามาโดยดีก็ให้เกลี้ยกล่อมเอามา ถ้าเห็นว่าจะเอามาโดยดีไม่สิ้นพวนยังตกค้างอยู่ จึงจะโปรดให้กองทัพไปตีกวาดเอามาให้สิ้น อย่าให้เป็นเชื้อสายทางสะเบียงอาหารกับข้าศึกต่อไปได้ และครอบครัวพวนซึ่งได้มานั้น จะจัดแจงไว้ที่หัวเมืองตามท้องตราซึ่งโปรดขึ้นมาครั้งนี้ ถ้าเจ้าเมือง ท้าวเพี้ย จะวิวาทว่า

กล่าวเกี่ยวข้องกันด้วยครอบครัวประการใด ก็ให้พระราชรินบังคับบัญชาตัดสินให้เป็นอันสำเร็จให้ว่ากล่าวประนบประนอม อย่าให้มีความอริวิวาทร้าวฉานแก่กันให้เกิดความเคืองใต้ผ่าละออง ฯ จะได้ช่วยกันรักษาเขตต์แดนบ้านเมือง ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณต่อไป

หนังสือมา ณ วันพุธ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๖ ปี มะเมีย ฉอศก (พ.ศ. ๒๓๗๗)

วันศุกรขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเมียฉอศก ได้ส่งตราตอบส่งสำเนาหนังสือบอกเจ้าพระยาธรรมา ให้ขุนวิชิตสงคราม ปลัดกรมอาษาวิเศษซ้ายถือไป เป็นคน ขุนวิชิตสงคราม ๑ พลพาย ๑๐ (รวม) ๑๑ คน เรือยาว ๑๑ วา

ฉะบับที่ ๒
หนังสือทงเจญวนเกลี้ยกล่อมชาวไทยภาคอิสาน

หนังสือทงเจ ขุนนางเมืองเวียดนาม เป็นจงตกเมืองแง่อานเมืองห่าติน ได้จัดแจงบ้านเมืองไพร่พลสะเบียงอาหาร ทำหนังสือมาประกาศสั่งสอนหัวเมืองลาวทั้งปวงทุกตำบล เดิมไทยหาตั้งอยู่ในยุติธรรมไม่ ไม่มีเหตุไม่มีวิวาท ยกกองทัพมาตีเมืองญวน เบียดเบียนหัวเมืองทั้งปวง ได้สู้รบกับกองทัพญวน กองทัพไทยไปเถิงไหน ก็เผาบ้านเผาเมือง กวาด

ต้อนเอาครอบครัวผู้คนไปเป็นกำลัง ไปถึงไหนก็ทำดังนั้นทุกเมือง พวกลาวหลงเชื่อหาทันคิดไม่ เข้าเกลี้ยกล่อมให้ใช้สอย ความรู้ไปถึงเจ้าเวียดนาม จึงให้ยกทัพใหญ่ลงมาปราบปราม กองทัพญวนยกมาถึงบ้านเมืองตำบลใด เห็นกองทัพไทยเผาบ้านเผาเรือนเสียสิ้น แล้วเห็นฆ่าลาวล้มตายลำบากเวทนาอยู่เป็นอันมาก ความทราบไปถึงเจ้าเวียดนาม ก็มีน้ำพระทัยทนสังเวชหาได้ไม่ กองทัพญวนจับลาวได้คนหนึ่งชื่อชูเพีย ซักถามได้ความว่าเป็นคนเมืองมหาชัย กองทัพไทยจับเอาไปได้ มีรับสั่งเจ้าเวียดนามว่า ชูเพียคนนี้ เป็นคนโง่ หารู้ความว่าไรไม่ หลงเชื่อพวกไทยเกลี้ยกล่อมหาได้คิดร้ายต่อญวนไม่ กรุงเวียดนามใจบุญ มีความเมตตาปล่อยให้ชูเพียกลับไปบ้านเมือง เราเห็นว่าเจ้าเวียดนามเจ้าของเราใจบุญ มีความเมตตาทั่วกัน แต่ก่อนมาหัวเมืองทั้งปวงได้พึ่งบุญ ชื่นชมอยู่เย็นเป็นสุขมาช้านาน ครั้งนี้แต่คนที่ทัพจับได้ก็หาเอาโทษไม่ ปล่อยให้กลับไปบ้านเมือง ด้วยมีความเมตตาอย่างนี้ ลาวทั้งปวงจะไม่คิดเห็นจริงหรือ จึงเอาหนังสือประกาศคำสั่งสอน มอบให้ชูเพียกลับมาแจก บอกกล่าวกันให้ทั่วทุก ๆ เมือง เมืองไทยกับเมืองญวน ใหญ่เล็กไม่เหมือนกัน แข็งอ่อนรู้กันไม่ได้ พวกลาวทั้งปวงจะไม่รู้ไม่ได้ยินหรือ บัดนี้พวกไทยไม่ตั้งอยู่ในอย่างธรรมเนียม ก่อเหตุก่อน เทวดามนุษย์ก็ชวนกันโกรธ ทำความอับปราชัยใส่

ตัวเอง แต่ทหารไทยไพร่พลทั้งปวง พวกญวนจับฆ่าเสียบ้าง จมน้ำตายบ้าง หนีตายบ้าง สัก ๑๐,๐๐๐ หนึ่ง เมืองประเทศอื่นทั้งปวงเขารู้เข้า ก็จะหัวร่อประมาทว่า เป็นคนใจโลภ รักแต่จะทำลาย ไปถึงเมืองไหน ก็เผาบ้านเผาเมืองกวาดต้อนไปให้อยู่แต่แผ่นดินเปล่า ความทั้งนี้พวกลาวก็ย่อมรู้อยู่สิ้น ทำไมจึงมีใจยินดีไปเข้าด้วย เราเห็นว่าจะเป็นด้วยกลัวอำนาจจึงเข้าด้วย ทำไมไม่คิดดูหรือว่าพวกไทยมาเกลี้ยกล่อมเมืองทั้งนั้นเอาแต่อำนาจ มีไทยมาแต่ ๕๐ คน ๗๐ คน ทั้งนายทั้งไพร่ พวกพ้องก็ไม่มากสักเท่าไร เป็นแต่มีชื่อไม่มีตัว เอาแต่พวกที่เกลี้ยกล่อมได้เป็นกำลัง เมืองลาวทั้งปวง ถ้าแม้นจะมาเข้าด้วยกับพวกญวนแล้ว พวกไทยมาจะทำไม่ได้ เดี๋ยวนี้มายอมตัวเป็นชะเลยไทย ก้มหัวให้เขาใช้ มีลูกชายหญิงและข้าวของสิ่งใด ก็จะเป็นของไทยสิ้น พวกลาวจะได้อะไรเป็นลาภของตัวหรือสักเท่าเส้นผมก็ไม่มี ถ้าแม้นกองทัพญวนมารบกับไทย หอกดาบปืนไฟก็จะถึงตัวลาวก่อน พวกลาวทั้งปวงมารับหน้าตายก่อน มิใช่จะตายแต่ตัวคนเดียว ตัวตายแล้วลูกเมียข้าวของอยู่ที่เมืองไทย ก็จะกวาดต้อนเก็บไปสิ้นทั้งพวกพ้องก็หาเหลือไม่ ได้ความเดือดร้อนน่าเวทนานัก เราได้ยินได้ฟังแล้ว น้ำใจเราทนหาได้ไม่ และได้ความเดือดร้อนแค้นเขือทั้งนี้ ก็ย่อมแจ้งอยู่สิ้น ถ้าไปเข้าด้วยไทยซึ่งทำผิดต่อไปก็เหมือนหนึ่งละลาภเสีย ไปหาความทุกข์ ละ

ความสุขไปหาความเดือดร้อนใจเห็นชอบแล้วหรือ ภายหลังเมืองญวนจะยกทัพไปตีเมืองลาว ว่าโทษที่ไปเข้ากับไทยทำผิดโทษทั้งนี้จะหาพ้นตัวไม่ เร่งคิดชวนกันกลับใจเสียโดยเร็วรักษาอย่างธรรมเนียมไว้ให้ดี จะได้คุ้มครองพวกพ้อง เลี้ยงบุตรภรรยาให้เป็นสุข กับที่คิดผิดนั้นใครจะดีกว่า ภายหลังเมืองไทยและเมืองอื่นจะยกมาตี และเกลี้ยกล่อมพวกชาวเจ้าทั้งปวง ถ้าชวนกันรบสู้ไว้ได้ ไม่ต้องให้เขาจับไปเป็นชะเลยจะมิดีนักหนาหรือ ถ้ากำลังสู้รบไม่ได้ ก็ให้หลบหนีไปให้พ้น เขามาไม่พบคน เขาไม่ได้ของ อยู่ไม่นานเขาก็จะกลับไป แล้วก็จะได้กลับเข้ามาอยู่บ้านเมือง ทำมาหากินตามเดิม ก็จะไม่เสียที ทั้งจะได้ความชอบ ถ้าแม้นคิดตามพวกซึ่งทำผิดต่อเหตุต่อการณ์ ก็จะไม่ผิดแต่ตัวที่ตัวเข้าติดบ่วงทุกข์ จะตลอดถึงลูกหลานทุกชั่วไม่หยุด ร้ายดีทั้งนี้ตัวของใครก็คิดใส่ตัวเอง คิดทำตามอย่าให้ผิดหนังสือประกาศสั่งสอน หนังสือให้มาถึงเมืองเหมราช ท้าวเพียผู้ใหญ่เจ้าเมือง ๔ เมืองมุกดาหาร ท้าวเพียผู้ใหญ่เจ้าเมือง ๓ ฉะบับเมืองอุบล ท้าวเพียผู้ใหญ่เจ้าเมือง ๓ ฉะบับ เมืองยโสธรท้าวเพียผู้ใหญ่เจ้าเมือง ๓ ฉะบับ เมืองมหาชัย ท้าวเพียผู้ใหญ่เจ้าเมือง ๓ ฉะบับ เข้ากัน ๕ เมืองเป็นหนังสือ ๑๖ ฉะบับอักษรเรื่องความเหมือนกัน ปิดตราแดง อักษรในดวงตรา ๘ ตัว ว่าแง่อาน ห่าติน จงตกกวาน อันแปลออกเป็น

คำไทยว่า ตราจงตกเมืองแง่อาน เมืองห่าติน หนังสือทำมินมาง ๑๕ ปี เดือน ๘ ต้น ขึ้น ๑๕ ค่ำ (วันศุกรขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘) ต้น หนังสือญวน ๑๖ ฉะบับ อยู่เสมียนตรา หมื่นนรา นายเวนกรมท่า

ฉะบับที่ ๓
หนังสือหลวงราชเสนา มหาดไทย
ถึงพระยานครเสียมราบ

หนังสือหลวงราชเสนา มหาดไทย มาเถิงพระยาอภัยสงคราม พระยานครเสียมราบ. . . ด้วย ฯ พณ ฯ สมุหนายกเจ้าคุณแม่ทัพใหญ่ผู้สำเร็จราชการ...ประสาทสั่งว่า จหมื่นศรีบริรักษ์ ขุนนาถจำนง เชิญ. . . .ท้องตราพระราชสีห์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ออกมาฉะบับหนึ่งว่า ราชการซึ่ง. . .สองอยู่ในท้องตราพระราชสีห์ โปรดให้จหมื่นศรีบริรักษ์ ขุนนาถจำนง ถือมา และราชการทางเมืองกระพงสวายนั้นบ้านเมืองฝ่ายเราเขตต์แดนต่อกันอยู่จะประมาทไว้ใจมิได้ ให้ตริตรองจงรอบคอบ ช่วยกันรักษาบ้านเมืองเขตต์แดนของสมเด็จพระพุทธเจ้า. . . . .ให้เสียท่วงทีกับข้าศึกได้ แล้วให้แต่งกองลาดตระเวน. . .ทางบกทางเรือจงสามารถ จับเอาเขมร ญวน จีน ชาวเมืองพนมเปิญและหัวเมือง. . .ของเขมรซึ่ง

ไปมาหากินและมาตระเวน จับเอาตัวมาสืบสวนราชการให้จงได้ กระทำให้ถูกต้องตามท้องตราพระราชสีห์ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ออกมาจงทุกประการ

ได้มอบปืนใหญ่กระสุน ๒ นิ้วกึ่ง ๒ บอก ปืนใหญ่กระสุน ๓ นิ้วกึ่ง ๑๒ บอก ปืนหลักกระสุน ๒ นิ้ว ๓ บอก ปืนหามแล่นกระสุนนิ้วกึ่ง ๓๐ บอก (รวมเป็น ๔๗ บอก)

ได้มอบกระสุน ๒ นิ้วกึ่ง ๒๐๐ กระสุน กระสุน ๓ นิ้วกึ่ง ๑๒๐๐ กระสุน ๒ นิ้ว ๓๐๐ กระสุนนิ้วกึ่ง ๔๐๐๐ กระสุนคาบศิลา ๒๐๐๐๐ (รวมเป็น, ๒๕๗๐๐)

ดินดำ ๑ ผาน ๒๐๐ อัน กะทะใบบัวขนาดกลางหุงดิน ๖ ใบ ออกมาไว้สำหรับ. . . .นครเสียมราบ ให้นายทองสุขบุตรพระยาลครเสียมราบคุมมาด้วยแล้ว

หนังสือมา ณ วันเสาร์ แรม ๔ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเมีย ฉอศก (พ.ศ.๒๓๗๗)

วันเสาร์แรม ๔ ค่ำ เดือน ๖ เพลา ๓ ทุ่ม ได้ส่งสำเนาท้องตราให้นายสุขบุตรพระยา ....(นครเสียมราบ)............ ...

ฉะบับที่ ๔

หนังสือเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)
ถึงเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอิน อินทรกำแหง)

หนังสือเจ้าพระยาบดินทรเดชา ที่สมุหนายก มาถึงเจ้าพระ

ยานครราชสีมา ด้วยเจ้าพระยานครราชสีมาบอกหนังสือให้ขุนเทพนารายณ์ถือมาแจ้งราชการว่า เจ้าพระยานครราชสีมายกขึ้นไปถึงเมืองนางรองณวันขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเมีย ฉอศก หลวงสุริยามาตย์บอกข้อราชการมาว่า พระยาศรีราชเดโช พระยาบำเรอภักดิ์ พระยาทัศฎาจัตุรงค์ กวาดครอบครัวทางเมืองสมบุกเมืองสมบูรณ์ มาตั้งอยู่ณเมืองอุบล เมืองป่าศักดิ์นั้นฝ่ายพระยาศรีราชเดโช พระยาบำเรอภักดิ์ พระยาทัศฎาจัตุ-รงค์...บอกข้อราชการไปณเมืองบัตบอง ข้อราชการก็ถูกต้องกันอยู่

อนึ่งอยู่ณวันแรม ๒ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเมีย ฉอศก จมื่นศรีบริรักษ์ ขุนนาถจำนงค์ เชิญท้องตราพระราชสีห์โปรดเกล้าฯ ออกมาฉะบับหนึ่ง ใจความ. อยู่ในท้องตราพระราชสีห์ที่จมื่นศรีบริรักษ์ ขุนนาถจำนงค์ ถือมา และราชการทางเมืองโพธิสัตว์นั้น ได้จัดให้จมื่นสมุหพิมาน พระพลหลวงศรีสิทธิสงคราม นายไพร่ ๑๐๐๐ เศษยกไปตีครัวป่ากระ... ณวันแรม ๔ ค่ำ เดือน ๖ เราก็จะยกหนุนออกไป ตั้งอยู่ ด่าน สมอแกร จะแต่งกองแยกกันออกไปตีจับชาวด่านแขวงเมืองโพธิสัตว์ยั่วเย้าอย่าให้รวบรวมตั้งตัวทำไร่นาได้ และราชการทางเมืองเขมรนั้นให้เจ้าพระยานครราชสีมาตริตรองไว้ จะได้ช่วยกันฉลองพระเดชพระคุณกระทำศึกสงครามต่อไปข้างหน้า กับการสะเบียงอาหารที่จะเลี้ยงกองทัพนั้น ให้เจ้าพระยานครราชสีมา

เร่งจัดแจงส่งข้าวลง ..ให้ทัน กองทัพที่อยู่รักษาเมืองปัตบองก็ฝืดเคืองอยู่ ถ้าส่ง. . .อาหารทันท่วงทีก็จะได้เป็นกำลังราชการ ความชอบของเจ้าพระยานครราชสีมาก็จะมีอยู่เป็นอันมาก

หนังสือมาณวันจันทร์แรม ๕ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเมีย ฉอศก (พ.ศ. ๒๓๗๗)

วันจันทร์แรม ๕ ค่ำ เดือน ๖ ขุนเทพเสนาเมืองนางรองถือไป

ฉะบับที่ ๕

หนังสือเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ถึงเจ้าองค์อิ่ม, เจ้าองค์ด้วง, พระองค์แก้ว

หนังสือเจ้าพระยาบดินทรเดชา ที่สมุหนายก แม่ทัพใหญ่ มาถึงเจ้าองค์อิ่ม, เจ้าองค์ด้วง, พระองค์แก้ว ด้วยหมื่นศรีบริรักษ์ ขุนนาถจำนง ถือตราพระราชสีห์โปรดเกล้า ฯ มาว่า นายทัพ นายกอง ทางชเลได้ครัวญวนส่งเข้าไปทูล. . .ถวาย โปรดให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ณบางโพ จะจัดให้เป็นกองทหารปืนใหญ่ไว้สำหรับการศึกสงคราม และมีผู้เข้าไปแจ้งความให้พระยาศรีสหเทพกราบทูลพระกรุณาว่า เจ้าองค์อิ่ม เจ้าองค์ด้วง พระองค์แก้ว กับนายทัพนายกอง ทางบกได้ครัวญวนมามากอยู่นั้น ห้ามอย่าให้นายทัพนายกอง เอา

ครัวญวนเหล่านี้ไว้แต่คนหนึ่งได้ จึงให้ขมื่นศรีบริรักษ์ ให้ขุนนาถจำนงค์ ให้พระยาวิเศษสุนทร ถือตรามาชำระครัวญวนซึ่งตกอยู่ตามหัวเมือง ถ้าครัวญวนตกอยู่ที่เมืองใดก็ให้. . . . เจ้าองค์อิ่ม เจ้าองค์ด้วง เจ้าเมืองกรมการ แต่งคนคุมออกไปณเมืองบัตบอง จะได้บอกส่งเข้าไปณกรุงเทพ ฯ

หนังสือ มา ณวัน พุธ แรม ๘ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเมีย ฉอศก (พ.ศ ๒๓๗๗)

ณวันพุธแรม ๘ ค่ำ เดือน ๖ เพลา ๕ โมงเย็นได้ส่งตราให้ขุนนาถจำนงค์ถือไป มงคลบุรี ๑ สวายจิต ๑

ฉะบับที่ ๖

หนังสือเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ถึงพระยาราชนิกุล, พระยาพิชัยสงคราม

หนังสือเจ้าพระยาบดินทรเดชา ที่สมุหนายก แม่ทัพใหญ่ มาถึงพระยาราชนิกุล พระยาพิชัยสงคราม พระยาอภัยสงคราม พระยานครเสียมราบ ด้วยขมื่นศรีบริรักษ์ ขุนนาถจำนงค์ ถือตราพระราชสีห์โปรดเกล้า ฯ มาว่า นายทัพนายกอง ทางชเลได้ครัวญวนส่งเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวาย โปรดให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ณเบางโพ จะจัดให้เป็นกองทหารปืนใหญ่ไว้สำหรับราชการศึกสงคราม มีผู้เข้าไปแจ้งความให้พระยา

ศรีสหเทพกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า นายทัพนายกอง ทางเมืองลครเสียมราบได้ครัวญวนมามากอยู่นั้น ห้ามอย่าให้นายทัพนายกอง พระยาพระเขมร เบียดบังเอาครอบครัวญวนเหล่านี้ไว้แต่คนหนึ่งได้

อนึ่งให้จมื่นศรีบริรักษ์ ขุนนาถจำนงค์ พระยาวิเศษสุนทร ถือตรามาชำระครัวญวนซึ่งตกอยู่ตามหัวเมือง ถ้าครัวญวนตกอยู่ที่เมืองใดให้ข้าหลวง เจ้าเมือง กรมการ แต่งคนคุมเข้าไปส่งณเมืองบัตบองให้สิ้น อย่าให้ปิดบังอำพรางไว้แต่คนหนึ่งได้เป็นอันขาด

อนึ่งครัวเขมรซึ่งนายทัพนายกองกวาดได้มานั้น ถ้าเป็นครัวเขมรใหม่ ก็ให้แต่งคนคุมเข้าไปส่งณเมืองบัตบอง จะได้บอกส่งเข้าไปณกรุงเทพ ฯ ถ้าได้มาเป็นครัวเดิม เมืองสุรินทร์ เมืองสังฆะ เมืองขุขันธ์ เมืองศรีษะเกษ ก็ให้มอบให้มูลนาย คุมไป. . .เมืองตามเดิมให้สิ้น

หนังสือมาณวันพุธแรม ๘ ค่ำ เดือน ๖ ปี มะเมีย ฉอศก (พ.ศ. ๒๓๗๗)

วันพุธแรม ๘ ค่ำ เดือน ๖ เพลา ๕ โมงเย็นได้ส่งตราให้ขุนนาถจำนงค์ถือไป

ฉะบับที่ ๗
หนังสือเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ถึงพระยาจ่าแสน, พระยาณรงคพิชัย, พระยาปราจินบุรี

หนังสือเจ้าพระยาบดินทรเดชา ที่สมุหนายก มาเถิงพระยาจ่าแสนบดี พระยาณรงคพิชัย พระยาปราจิน ด้วยจมื่นศรีบริรักษ์ ขุนนาถจำนงค์ ถือตราพระราชสีห์โปรดเกล้า ฯ ออกไปฉะบับหนึ่งว่า นายทัพนายกอง ทางชเล ได้ครัวญวนส่งเข้าไปทูลเกล้า ฯ ถวาย โปรดให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ณบางโพ จะจัดให้เป็นกองทหารปืนใหญ่ไว้สำหรับการศึกสงคราม และมีผู้ไปแจ้งความพระยาศรีสหเทพกราบทูลพระกรุณาว่า นายทัพนายกองทางบก ได้ครัวญวนมามากอยู่ ให้ชำระครัวญวนส่งเข้าไปเป็นหลวงให้สิ้น ห้ามอย่าให้ผู้ใดเอาไว้แต่คนหนึ่งได้ ถ้าพระยาจ่าแสนบดี พระยาปราจิน พระยาณรงควิชัย นายทัพนายกองได้ญวนมาเท่าใด ก็ให้ส่งเข้าไปทูลเกล้า ฯ ถวายให้สิ้น และให้พระยาปราจินคอยตรวจตราดูผู้ใดจะได้ญวนเข้าไป ก็ให้พระยาปราจินชักเอาญวนบอกส่งเข้าไปณกรุงเทพ ฯ และครัวญวนซึ่งพระยาจ่าแสนบดีให้นั้น ก็ให้ส่งเข้าไปทูลเกล้า ฯ ถวายด้วย บุตรชายญวน ๑๑ คนนั้นก็จะส่งเข้าไปภายหลังจะได้อยู่ให้พร้อมมูลกัน ถ้าพระยาณรงควิชัย พระยาจ่าแสน

บดี พระยาปราจีน จัดแจงครัวญวนส่งเข้าไปถวายได้เท่าใด ให้บอกไปให้แจ้ง

หนังสือ มา ณ วัน พุธ แรม ๘ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเมีย ฉอศก (พ.ศ. ๒๓๗๗) วันพุธแรม ๘ ค่ำ เดือน ๖ เพลาเช้า ๕ โมง ได้ส่งต้นหนังสือนี้ให้พระพิทักษ์บดินทร์ถือไปแล้ว

ฉะบับที่ ๘

ใบบอกเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)

หนังสือเจ้าพระยาบดินทรเดชา ที่สมุหนายก มาเถิงพระยามหาอำมาตย์ ให้นำขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทราบใต้ฝ่าละออง ๆ ด้วยครัวเมืองโพธิสัตว์เข้ามาแต่ครั้งพระยาสังคโลกเป็นสมัครพรรคพวกญาติพี่น้องพระยาวงศานุชิตค้างอยู่ เมืองบัตบองเป็นคน ชายฉกรรจ์ ๑ ครัว ๑๙ เป็น ๒๐ ค้างอยู่เมืองอรัญเป็นคนชายฉกรรจ์ ๒ ครัว ๔ เป็น ๖ (รวมเป็น) ๒๖ คน พระยาวงศานุชิต ขอรับพระราชทานเอาเข้าไปไว้ณเมืองราชบุรีให้พร้อมมูลกัน ได้ให้พระยาวงศานุชิตคุมครัวชายฉกรรจ์ ๓ คุมครัวชายหญิงใหญ่น้อย ๒๓ (รวมเป็น) ๒๖ คนเข้ามาด้วยแล้ว

หนังสือมาณวันพฤหัสบดี แรม ๙ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเมีย ฉอศก

วันพฤหัสบดีแรม ๙ เดือน ๖ เพลาเช้า ๓ โมง ได้ส่งหนังสือบอกให้พระพิพิธ.........ถือไป

ฉะบับที่ ๙
หนังสือเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)
ถึงพระยาศรีสหเทพ

หนังสือเจ้าพระยาบดินทรเดชา ที่สมุหนายก มาถึงพระยาศรีสหเทพ ด้วยแต่งให้หมื่นจงอักษรคุมเอาของกิน ๕๐ ชะลอมออกไปให้นั้นขอบใจอยู่แล้ว การของกินอาหารนั้นอย่าให้ส่งเสียเป็นธุระอีกเลย ถึงจะบรรทุกเกวียนไปเท่าใดก็หาพอไม่ด้วยนายทัพนายกองมาก ต้องเจือจานไปทุกแห่ง เป็นนิสสัยไปราชการทัพก็ต้องอดอยากเป็นธรรมดา ให้พระยาศรีสหเทพตั้งใจแต่ที่ตรงราชการ กับให้บอกกระแสพระราชดำริออกไปให้รู้เนือง ๆ จะได้ฉลองพระเดชพระคุณให้ถูกกับพระราชดำริ กับที่การวัดจักรวรรดิราชาวาสนั้น จะขัดสนไปก็ให้เอาเป็นธุระหาไปส่งให้บ้าง ให้ทันการด้วย จะได้เป็นกองการกุศลสืบไป

หนังสือมา ณ วันพฤหัสบดีแรม ๘ ค่ำเดือน ๖ ปีมะเมียฉอศก

วันพฤหัสบดีแรม ๘ ค่ำเดือน ๖ เพลาเช้า ๓ โมงได้ส่งหนังสือบอกให้หมื่นจงอักษรถือไป ฯ